

Els Comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada, a cura de Santiago SOBREQUÉS VIDAL, Sebastià RIERA i VIADER, Manuel ROVIRA i SOLÀ. Revisat i completat per Ramon ORDEIG i MATA. Primera Part: *Prefaci, Introducció, Diplomataris* (Docs. 1-386). Segona part: *Diplomataris* (Docs. 387-630) *Mapes. Índex* (Catalunya Carolíngia. Obra fundada per Ramon d'ABADAL i DE VINYALS i dirigida per Josep M. FONT i RIUS i Anscari M. MUNDÓ, Volum V), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 698 pp. en dos volums.

L'edició de fonts històriques que duu a terme la *Catalunya Carolíngia* presenta unes característiques singulars. Es refereix a l'època del naixement del país, i en recull exhaustivament la documentació. En qualsevol procés informatiu, és bàsic donar prioritat a les fonts. Calen pocs raonaments per concloure que aquesta publicació és d'interès nacional.

La introducció del director de l'obra, A. M. Mundó (p. 7-11), que narra les vicissituds de la recopilació, convenç del fet que el desinterès ha predominat pel damunt l'interès en la confecció d'aquest volum. Els mitjans humans i econòmics han escassejat al llarg de tot el procés de recerca i d'edició. L'empresa s'ha allargat quaranta anys. La lentitud, tot i comportar aspectes negatius, ha contribuït a enriquir la col·lecció documental. Durant aquest període s'han produït treballs decisius de localització i edició d'escriptures; el mateix signant d'aquestes ratlles hi ha participat amb diplomataris com els de Roses, Sant Daniel i el cartoral de Carlemany. Una redacció apressada li atribueix (p. 9) la dignitat de canonge i la transcripció de documents dels cartularis de la catedral de Girona, condició i tasca que van escaure a mossèn Jaume Marquès i Casanovas (†1992). Dels treballs de Josep M. Marquès només s'ha omès la consulta de les *Esriptures de Vilabertran* (Figueres, 1995), on es refereixen quatre escriptures anteriors a l'any 1000 regestades als *Sacra Cathaloniae Antiquitatis Monumenta* del p. Jaume Pasqual. La més antiga (núm. 399) no és 'del sac de Cabreus', sinó 'in saco de Cabanellas'. Els lectors ens perdonaran aquesta observació, que fem per expressar el nostre convenciment que, per l'experiència que tenim en la recerca de documents en arxius, i d'edicions, podem considerar exhaustiva la present publicació.

De la recollida de textos en donen raó Sebastià Riera i Manuel Rovira (p. 29-43). Potser la dada més important és que són publicats al volum cinquanta-quatre inèdits, la majoria del fons de Monacals de l'arxiu dit de la Corona d'Aragó, i també un cert nombre d'escriptures monàstiques guardades a Montserrat. No eren inèdits, però sí poc assequibles, els documents del comtat d'Empúries guardats a Sevilla i publicats per Simó Rodríguez a Granada. Al valor de l'aplec s'afegeix així un altre valor, el de disposar de noves referències per al període anterior a l'any 1000.

Riera i Rovira dediquen particular atenció a les falsificacions. Són considerats falsos dos documents de Sant Pere de Besalú, dos de Camprodon, dos de Ridaura, un d'Amer i un de Colera. Les falsificacions foren obra d'institucions que alimentaven pretensions carents de fonament. Hom ha eximit del retret de falsedat la consagració de Santa Maria de Finestres (núm. 274), que Ramon Martí havia apuntat. El millor coneixement dels procediments emprats pels qui modificaren documents en època medieval, ha portat a suggerir interpolacions, per exemple ací, i a la dotació del monestir de Roses (núm. 434, del qual el núm. 341 sembla un regest defectuós). Llegint els documents amb indicació d'interpolacions, el suggeriment resulta ben enraonat.

Mundó ha dedicat un estudi sistemàtic a la catalanització d'antropònims (p. 47-57). Es tracta d'una operació necessària, prèvia a la confecció d'índexs i al tractament informàtic dels noms. Ell mateix el dóna com un treball no definitiu i com a punt d'arrencada per a un estudi més detallat. Realment, per a la majoria dels noms es poden considerar enraonades les formes que hom proposa. En qualsevol cas cal unificar les grafies, i evitar d'anomenar Ermessenda la comtessa de Barcelona i Ermessén les altres dones. Si és ben català el nom de Matilde, no cal transformar Truitilde en Truitell. Per justificada que sigui la transposició del Teudoviga en Todvija, possiblement no assolirà un consens general. Algú preferirà Arbosset a Arbocet (núm. 286).

En l'edició dels documents s'observa bona cura de reproduir fidelment els textos, fins amb ús d',e' caudades. No s'ha cridat gaire l'atenció sobre grafies especials, i així ens limitarem a preguntar-nos si una quarta de mill no seria una quartera (n. 379), i si s'hauria pogut corregir «et abet dextro altus VI» en «abet dextro alnas VI». Un Ellebonsus al text i un Ellevonsus a la signatura (n. 271) podien haver estat útilment unificats, deixant constància de la grafia manuscrita en nota. Stelda, a les anotacions del núm. 30, és Steldat. Hem comprovat a la font que els ,Mirida' del núm. 322 són ,Midira', tal com nosaltres mateixos els havíem editat. Són excepcions dins unes transcripcions de primera qualitat. Igualment s'han anotat citacions implícites (p. e. núm. 535), encara que no totes (p. e., núm. 595, on apareix part d'un salm imprecatori).

Desitgem que en els regests es tendeixi encara més a l'ús d'expressions tècniques i es superi la descripció narrativa. El dret de recompra per part del senyor directe que ha establert una terra és dret de fadiga (n. 314). Retreure a una persona davant un tribunal que ha causat un tort, s'expressa potser millor amb els mot ,querella' i ,querellar-se' que no pas amb la d'acusar (n. 30, 80-82, 295), que comporta el concepte de culpabilitat. El ,desè' dels béns esponsals (n. 535, 551), no seria el dècim?. «Lleó respon que aquella declaració havia estat forçada, però no ho pot provar i reconeix...» (núm. 30) podria ser, en expressions més forenses: «Després d'haver al·legat sense proves que la declaració havia estat forçada, Lleó reconeix...». En general, doncs, de la mateixa manera que hom cerca de donar una versió unificada i vàlida dels antropònims que ens han transmés els documents medievals al català actual, creiem que es pot treballar per establir unes nomenclatures jurídiques unificades.

Es nota una diferència en la informació continguda als excel·lents índexs i aquella més genèrica que es troba als regests, sobretot pel que fa a topònims. En primer lloc, aquests han estat sempre relacionats amb un terme municipal, i no hi farem objecció. Però, quan els noms de lloc es refereixen a un temple o a una parròquia, no sobria de donar la correspondència amb el nom que tingué o té la parròquia, no sols als índexs, sinó també en els regests.

El municipi de Salt, veí de Girona, seria documentat en un conjunt d'escriptures procedents de sant Cugat del Vallès (n. 12, 35, 57, 161, 190). Hi ha motius prou forts per dubtar de l'atribució. La resta de topònims especificats a les mateixes escriptures remet a Cornellà de Terri. Així, hom hi troba referències als rius Terri i Matamós, un afluent del mateix Terri que baixa de Camós i desemboca davant Borgonya. Igualment s'hi citen com a pròxims els llocs de Cornellà i Corts.

Altres topònims a precisar podien ser ,Sant Joan d'Estanyol', que no és una església vella de la parròquia, sinó la parròquia veïna de Sant Joan d'Aiguaviva (núm. 65); ,Cacavaz' i similars, que correspon a Taravaus (mun. de Navata), com he assenyalat en l'edició dels documents de Vilabertran (núm. 355); ,Examines', nom del mas Eixemins de Sant Gregori documentat el segle XIV segons Josep Calzada (núm. 541). El ,Noves' al comtat de Girona dels nús. 403, 435 i 459, pot correspondre a l'indret de Sant Vicenç de Camós, on hi hagué l'ermita de San Pau de Noves, no lluny de l'antiga parròquia de Sant Maurici de Cals, que hom dona al núm. 435 com a ,Calç'. Jo no posaria la mà al foc per identificar un ,villare Castellani' amb Castellar de la Selva (núm. 211), procedent més probablement d'un ,Castellario'. Catalanitzar ,Guadilones' en ,Golinons' (n. 339) és adoptar una forma prou distant de l'originària. Tàpies (301) és el lloc i antiga parròquia de Tapis, dins el terme municipal i parroquial de Maçanet de Cabrenys, com assenyalava l'índex. Fora d'aquests casos isolats, el treball d'identificació de topònims és molt satisfactori. Encara a propòsit de topònims, ens hauria agradat d'aprofitar l'edició per tornar el ,Creixenturri' al seu original ,Greixenturri' i que s'hagués establert un criteri de determinació de topònims. Efectivament, hom troba transcrit ,ipsas sencenals' (núm. 271) en minúscula, quan nomenclatura i sintaxi suggereixen que es tracta d'un nom de lloc; com succeeix en altres ocasions.

Rebin els col·laboradors de l'obra el reconeixement de la república de les lletres per haver dut a bon port una tasca de quaranta anys de durada, i augurem-nos que sorgeixin continuadors a treballar en les tasques obertes per aquesta magnífica publicació.

Josep M. Marquès i Planagumà

Ramon ORDEIG I MATA, *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI*. Fascicle segon, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals 2003, 209-416.

El volum anterior d'aquest anuari dedicava quatre pàgines a la presentació del primer fascicle de l'aplec de documentació vigatana posterior a l'any Mil (ATCA, XXII (2003), 738-741).

El que ara ens ocupa és continuació estricta d'aquell, fins al punt que ni tan sols, després de la coberta, té portada pròpia, ans comença directament amb el diploma núm. 884 i arriba al núm. 1105 en la pàgina 741, corresponents als anys del segon quart d'aquell segle, 1031-1052.

També en aquest cas ens trobem amb el fet que el gruix principal de la documentació correspon a aquella que assenyala moments especials d'una vida com el tan important del testament, ací abundants (pàg. 224, núm. 900; 252/925; 254/927 i una llarga corrua), amb algun cas particular com el fet per algú que vol emprendre una 'excursió' a Espanya (217/895; 237-242/914-915) o peregrinar a Roma (271/941; 317/994); molts es refereixen a canvis en les possessions de béns: compra-ventes a cada pas, però també donacions (250/923, aquesta amb la particularitat que se n'ha de treure doble còpia, línies 12-16, també en 291/967; 258/930; 266/938); una 'donatio propter nuptias' de nuvi a núvia té la particularitat no repetida de reportar citacions bíbliques: 357/1042; trobem actes d'empenyorament (260/932; 276/949; 351/1034; 356/1041); algun reconeixement de deute (319/996); algun judici (233/909; 253/926; 308/985) o audiència (211/887), dotalsies d'esglésies (327/1004; 343/1023). Però hi ha documents que s'elevan per damunt la tònica general, com els testaments comtals (230/906; 251/924; 263/973) i aquells diplomes que fan referència a les dues grans institucions de la contrada, el bisbat, catedral i canònica de Vic, i el monestir de Ripoll, sobretot en moments en què ambdues institucions tenen cap idèntic, 'Olibano episcopo' (306/882/2) (per cert, si és 'Olibano', en català no ha d'ésser 'Olibà?'), al qual es deuen decisions tan importants com la prescripció de pau i treva del 1033 (245/919); de fet, al cap de poc, ja trobem documentades les 'maniones que sunt sacres' (375/1064/15 i 383/1071/12). D'entre els documents d'abast suprafamiliar i supralocal ens passen davant els ulls la solució d'un plet per 'convenientia' entre el bisbe Olibà i Bernat Sendred, senyor del castell de Gurb (226-228/902), la marmessoria del bisbe sant Ermengol d'Urgell (285/962), el plet entre el bisbe Olibà i els vescomtes Folc de Cardona per Calaf, amb la consegüent donació d'aquesta vila a la seu de Vic (295-296/971-972), o la llista de monjos de Ripoll signants d'un document (335-1012); i a fi que hi hagi de tot, trobem qualcun dels 'Falsos d'Olos' (220/896; 248/922; 398/1084).

Els notaris de l'època se servien sistemàticament de mòduls documentals uniformes, en els quals es limitaven a introduir les variants de cada cas i d'entre els mòduls el més utilitzat era el que comença *Per hanc scripturam*, amb les variants excepcionals de *Per hunc pactum scripture...* (290/967; 341/1027) i *Per hunc pactum vel firmamentum scripture*; només per excepció en trobem algun d'altre, com el *Manifestum est enim quia...* (223/899; 337/1015; 351/1034), que té les variants de *Manifestum est et multis cognitum...* (314/990); també tenien a l'abast de la mà el de *Certum quidem et manifestum est...* (260/933; 305/981; 338/1016); el 1045 trobem un *Per banc nostre venditionis scripturam* de text completament renovat (358/1043). No cal dir que quan l'ocasió ho requeria hom trobava el llatí capaç a escriure una redacció tota nova i solemne, com la donació de relíquies a la catedral de Vic per part del metropolità de Narbona, i la consegüent consagració de la seu vigatana el 1038 (297-300/973-974); no era l'única donació que la seu de Vic rebria, car uns quants anys després Ramon Berenguer I li assignaria la desena part (el delme!) de les pàries rebudes per ell dels musulmans de Saragossa (376/1065). Mereixen esment particular la notícia de la mort del bisbe Olibà, tramesa pels canonges vigatans al monestir de Ripoll (368/1056), o la resposta dels mateixos canonges al monestir de Sant Martí del Canigó en rebre la notícia del traspàs del comte Jofre de Cerdanya (397/1083). Morí d'alguna passa Olibà de Vic? De fet, immediatament després de la dita notícia, comença una rècula de testaments que obliguen a pensar en la possibilitat esmentada: 369/1057; 374/1064; 378/1067; 380/1069; 381/1070; 383/1071 i 386/1073.

Aquells foren anys de forta evolució social: entre el primer i el darrer dels documents ací transcrits es realitzà la plena acceptació de les denominacions personals per nom doble almenys entre els no eclesiàstics; però hi hagué quelcom més, que no es limitava a noms: em refereixo a aquella operació complexa consistent a donar a una institució eclesiàstica el domini eminent d'un feu retenint-ne el domini útil l'antic aloer, amb la possibilitat de recuperar el ple domini, però amb la conseqüència, en aital cas, de desentendre's la institució d'allò que després pogués passar a l'aloer, cosa que deu ésser senyal del fet que l'operació de sotmetre's a senyoriu era una forma de trobar un defensor poderós davant violències de prepotents (324/1002; operacions similars semblen trobar-se sota els documents 291/967 i 338/1016, 380/1069 i 402/1088; al final, donació i establiment són fetes amb documents diversos: 415-416/1104-1105). També són documentats els (primers?) establiments de terres en emfiteusi (324/1002; 332/1010; 334/1012); era pels volts del 1040. I quan el 1041 ens trobem davant un grup de ,honorabiliores viri non pauci' de Santa Eulàlia de Riuprimer, ens preguntem si no es tracta d'un primer esbós de prohoms, darrere els quals podria comparèixer en llunyania un futur consell municipal. I encara que qui ha arribat a les febleses de la vellesa sembla no tenir altre sortida que la de donar els propis béns a canvi de les atencions necessàries (336/1015), ens frapen detalls com el d'una herència condicionada al fet que l'hereu redimeixi dos esclaus (268/940/11); pel mateix document ens consta que el testador del 1035, ell personalment, havia adquirit terres a Copons per apriació directa en el moment de la reconquesta (269/940/8-7 del final de pàgina); en un altre document trobem donació de vint unces per a redempció de captius (360/1045/11 final pàgina). Fins i tot som informats d'un cas de perdó atorgat per una vídua a l'homicida del marit (280/955).

Tots els documents són testimonis de l'existència d'escrivans capacitats a escriure'ls; de més a més, per les informacions consignades sabem l'existència d'un ,Guibertus grammaticus' en la signatura de 212/887, i en el text de 279/953/2 i de 407/1093/8; no li devia anar malament, si es permetia de comprar dues peces de terra (393-394/1078-1079); la d'un ,Olibane, caput scole' (289/966/3, 309/1038/3, 312/989/3-4), i la d'un ,Poncius, caput scole' (326/1003/2). En aquest camp de la cultura escrita coneixem l'existència de llibres, així, en plural, deixats en herència (314/989/4, 344/1024/11 del final de pàgina). Ja he parlat de la diferència entre els documents escrits seguint mostres ja fetes i els redactats de nou, un dels quals sembla ésser la sentència de 308-309/985, escrita sense afusellar les regles de la gramàtica llatina, on, de més a més, trobem aquella prescripció que «debere reservare sibi iudices exemplaria negociorum pro compescendis controversiis, ne in futurum intencio moveatur» (308/985/11-10 del final de pàgina), cosa que fa pensar almenys en quelcom com arxius privats d'actes judicials. Consta que els jutges tenien a l'abast de la mà el *Liber iudiciorum* o *Lex Gothica* i fins i tot en copia-ven qualque frase (357/1042/9-10; 378/1067/2; 389/1075/20-21; 403/1089/14 del final; i 415/1104/1). A l'altre extrem, trobem un ,levita', «qui scribere nescio» (358/1043/4).

Saltem de la paraula escrita a la llengua parlada, en aquest cas la catalana, que esbotza arreu les redaccions en llengua sàvia. Les esbotza perquè tant l'antroponímia com sobretot la toponímia són reportades en català, però també per la presència de paraules escadusseres, en general nedant dins una mar de llatí decadent. En aquest sentit és particularment ric el document 255/927, del 1034, en la línia 15 del qual trobem ,somer'; en la 16, ,feltres' (DCVB, 1179: ací i en les línies següents, aquesta xifra després de la referència al *Diccionari Alcover-Moll* recorda la data que aquest diccionari dóna com la de primera compareixença de la dita paraula) i ,mapes'; en la 19, ,olla', ,copa' (DCVB, Llull), ,*cudllars' i ,somera'; entre la 21 i la 26, sis vegades ,viner'; en la 23, ,casals' (DCVB, 1230); en la 28, ,soler', en la 31, ,barril' (DCVB, 1162); en la 36, ,*bulgarel'; en la 39, ,mas'; en la 40, ,masada'; i en la 43, ,pebrel'. Encara que amb no tanta abundància, d'altres documents donen testimoni de mots catalans: ,*alseberg' (275/947/4: 1036), ,arenas' (412/1100/8: 1052 > Llull), ,argent' (342/1021/7: 1043 > Llull), ,artiga' (211/886/2: 1031 > 1341), ,aval' (269/6 del final: 1034 > Llull), ,*avantea' (211/886/10: 1031), ,bèsties' (293/969/4 final: 1038 > 1242), ,blad' (210/885/10: 1031 > 1074), ,calm' (391/1076/8 final: 1050 > Ruyra), ,casals' (255/927/23: 1034 > 1230), ,cavall (!)' (270/940/7: 1035 > 1204), ,col' (336/1014/7 (1034 > *Usatges*), ,compria' (319/996/7: 1040

> s. XII); ,copa' (255/927/19: 1034 > Llull); ,*cudlars' (255/927/19: 1034); ,*complantada' (307/984/9: 1039); ,correl' (358/1044/3: 1045 > Guerra Independència); ,diners' (413/1101/10: 1052 > *Spill*); ,draps' (269/940/23: 1035 > Llull); ,eschud' (275/947/4: 1036 > 1265); ,feltres' (255/927/16: 1033 > 1179); ,forment/froment' (282/958/8 final: 1037 > 1058; 293/969/2-3: 1038 > 1380); ,*franchedam' (350/1033/1 final: 1044 [Llull: franquesa]); ,iaquivit [jaquir]' (288/964/1 final: 1038 > 1088); ,lor' (292/969/7: 1038 > Francesc Prats); ,marge' (307/984/7: 1039 > Chauliach); ,mas' (255/927/39: 1034 > 1055); ,masada' (255/927/40: 1034 > s. XIII); ,migera' (210/885/10: 1031 > 1168); ,molar' (293/969/19: 1038 > Cauliach); ,narbonès' (226/935/6: 1035 > Muntaner); ,olla' (255/927/19: 1034 > Llull); ,orient' (260/932/6: 1035 > Jaume I); ,*pebrel' (255/927/19: 1034); ,pells' (313/989/lín. darrera: 1039 > Metge); ,pont' (412/1100/8: 1052 > Llull); ,pug' (274/945/3: 1036 > 1081); ,pujolar' (412/1100/10: 1052 > 1055); ,prad' (287/963/6: 1038 > Llull); ,pradel' (342/1022/3: 1043 > Verdager); ,quadre' (369/1057/11: 1047 > *Scachs d'amor*); ,quintana [chintana/kintanal]' (278/952/3: 1037 > 1344; 335/1042/lín. darrera: 1042 > 1344); ,reg' (272/943/10: 1035 > 1369); ,riba' (273/944/8: 1035 > Jaume I); ,*ruira' (312/989/2 del final: 1039); ,*ruvira' (335/944/8: 1035) (Alcover-Moll només coneixen ,rovira' del 1003); ,soler' (255/927/28: 1034 > 1416); ,somerà' (255/927/19: 1026 > s. XII); ,terra' (369/1057/11: 1047 > Llull); ,terror' (345/1025/11: 1044 > *Spill*); ,torent' (275/948/8: 1036 > Desclot); ,treva' (245/919/6: 1033 > s. XII); ,vilar' (253/926/12 del final: 1034 > 1293); ,*viner' (255/927/21, 22, 23, 24, 25, 26 («vinea que est in ipso viner»): 1034).

L'abundància de mots catalans no ha de fer oblidar que els 222 documents són escrits en el llatí de la baixa edat mitjana; i val a dir a honor de l'editor que ha fet una feina que dona goig de llegir, qualificació màxima en un moment en què certes transcripcions tant de llatí com de català, si hom hi assenyalés les faltes amb una creu, semblarien un cementiri. I com que les lloances a l'amic no han d'atudar el sentit crític, indicaré, sense pretensió de completesa, les grafies que m'han suscitat interrogant: les dues -ll finals en el ,cavall' de 270/940/7; el ,prems-sum' (premissum?), de 290/966/4; el ,perviventem' (per viventem?), de 316/993/5; el ,iacihvimus' (iacihvimus?), de 328/1005/3 del final; ,ehc' (ech??), de 335/1013/5 i 6; i ,salutis' (solutis?), de 368/1056/4 del final; no cal dir que, ni que n'hi hagués algun altre (ja he advertit que la curta llista no pretén d'ésser completa), també entraria en el tribut que hom ha de pagar a la tendència humana a l'error.

Grans gràcies, doncs, a l'editor i a les institucions vigatanes que han fet possible la nova aportació present, que repercuteix molt més enllà de l'àmbit local. Hom està segur, de més a més, que en aquest cas no trigarà gaire a arribar el fascicle següent.

Josep Perarnau

Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement* (Col·lecció Blaquerna (*sic*), 3) Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, Barcelona 2001, 410 pp. i 12 reproduccions.

L'importanza di questo studio della letteratura scientifica medievale scritta o tradotta in catalano fra gli ultimi decenni del XIII secolo e l'inizio del XVI, è sicuramente grande per la cultura catalana, ma va ben oltre la definizione di campo che il titolo indica. Muovendo da un ambito di interesse ben definito e da un'articolata riflessione sui presupposti e i metodi dell'indagine, infatti, l'autore ha costruito un lavoro di grande rilevanza per lo studio della scienza medievale e della sua diffusione fuori dai contesti universitari, collegandosi di fatto a uno dei più innovativi ambiti della ricerca attuale sugli sviluppi filosofici negli ultimi secoli del medioevo (si veda, per un primo bilancio che include un contributo dello stesso Cifuentes, il volume *La filosofia in volgare*, a cura di L. Sturlese e N. Bray, SIEPM, Louvain-la-Neuve 2003).

La decisione di concentrare la propria ricerca sulla produzione scientifica in catalano si radica nella scelta di campo che l'autore, storico della scienza per formazione, ha evidentemente-

te posto alla base del proprio lavoro sui saperi che nel Basso medioevo erano considerati 'scientifici' (ovvero, nella formulazione dell'autore, «coneixement fonamentat en principis demostrables», 10): il rifiuto dell'impostazione 'internalista' negli studi storico-scientifici, e la volontà decisa di analizzare gli sviluppi delle scienze nel loro contesto sociale e culturale, al fine di comprenderne in maniera articolata la funzione e la complessità senza ridurre il percorso storico all'artificiosa costruzione di un lineare sviluppo verso la scienza moderna. Il rifiuto, e anzi la decisa polemica contro la storia della scienza internalista, non è affatto scontato: molta storiografia, ancora oggi, si fonda su formulazioni aggiornate e metodologicamente affinate di un modello esplicativo che risale in fin dei conti al positivismo, per riproporre in versione post-moderna una concezione basata su idee di sapore assai vecchio, come quelle di 'progresso' e di 'purezza' della scienza. Per questa ragione, credo, Cifuentes ribadisce in diversi momenti della sua esposizione la propria scelta di fondo contro «enfocaments historiogràfics excessivament internalistes, que massa sovint obliden del tot el context social de la història de la ciència, i que moltes vegades han begut en llacunes formatives o informatives importants» (73). Speculare a questa impostazione degli storici della scienza, è altrettanto radicata in una divisione degli studi di stampo ancora, in fondo, ottocentesco, la convinzione ancor oggi perdurante che la letteratura scientifica in volgare sia un tema di ricerca per i filologi che però, impreparati rispetto ai contenuti scientifici dei testi considerati, «hi han vist tradicionalment, amb raó, un migradíssim interès literari i tan sols s'hi han apropiat des de l'àmbit de la lexicologia» (ivi).

Cifuentes si è reso conto che «només la combinació dels coneixements i dels mètodes d'uns [storici della scienza] i altres [filologi]» (19) possono garantire risultati effettivi in questo tipo di ricerche; è questa la prima novità metodologica del suo lavoro, matrice di tutte le altre, che lo ha portato a imboccare con notevole coraggio la difficile strada di acquisire strumenti e metodi di lavoro di quello che a tutti gli effetti è un doppio 'mestiere'. Chi abbia praticato scelte di questo tipo —tocca farlo, in genere, a chi si sia accinto coscienziosamente a preparare edizioni critiche di opere di contenuto scientifico— sa quanto sia faticosa sia questa sorta di 'doppia specializzazione', anche quando, come accade normalmente, riguarda 'un' solo testo o comunque 'un' ambito scientifico (e non è un caso che a più riprese l'autore richiami il ruolo che le edizioni critiche hanno in questo tipo di indagine, e la necessità di esse). Qui, peraltro, ci troviamo di fronte ad una mossa ulteriore di notevole portata: la decisione dell'autore di costruire una rassegna di 'tutta' la letteratura scientifica in lingua catalana. Opportunamente egli precisa in apertura del suo libro che 'la ciència en català' non è sinonimo della scienza in Catalogna: la produzione scientifica continuò per tutta l'età medievale e il Rinascimento ad utilizzare come lingua prevalente il latino, anche nell'area nordoccidentale del Mediterraneo. Però la ricchezza stessa del catalogo che egli presenta nella seconda parte del libro mostra quanta parte della scienza, anche di quella prodotta in latino, abbia sentito gli effetti della peculiare diffusione che la traduzione nella lingua parlata permetteva: impossibile pensare che non ci siano stati interscambi e riflessi, per esempio, con gli ambienti universitari da cui provenivano sicuramente alcuni dei traduttori, assai ricercati per la competenza specifica che, accanto a quella linguistica, venne ben presto riconosciuta come necessaria per le traduzioni dei testi scientifici.

Altra conseguenza di una scelta anti-internalista che non si è tradotta in un diluito approccio sociologico è il carattere non scontato di quello che si deve intendere per 'scienza' nell'età medievale, con la conseguente delimitazione della base testuale della ricerca. È evidente, e chi scrive condivide pienamente questa posizione di Cifuentes, che la nozione medievale di 'scienza' non coincide con quella attuale; questo non riguarda tanto la definizione generica di che cos'è scienza, se la intendiamo come conoscenza che si basa su principi dimostrabili, quanto il suo fondamento epistemologico, ovvero l'idea di che cosa sia 'dimostrazione' e, dunque, quali siano i saperi 'dimostrabili'. È ben noto che in età scolastica l'applicazione del metodo aristotelico alla metafisica e alla teologia porta alla definizione di entrambe come saperi 'scientifici': ma includere tutto ciò che nel Basso Medioevo si definiva 'scientifico' risulta fuorviante rispetto all'impostazione odierna della storia della scienza.

Uno dei pregi maggiori che riscontro in questo lavoro è la consapevolezza e la grande chiarezza con cui Cifuentes riesce a delineare le proprie opzioni di metodo; a proposito della definizione del campo di ricerca, si veda come egli giustifica con efficacia una posizione che non si lascia incastrare dalle conseguenze della propria scelta anti-internalista: «No ens és útil, doncs, aquell concepte antic de ciència, però tampoc seria aconsellable incórrer en l'anacronisme d'aplicar-ne el concepte actual fins a les darreres conseqüències, perquè deixaria fora del nostre coneixement àrees que, en l'època, tenien íntims lligams amb d'altres que actualment sí que considerem científiques» (10). La scelta che viene fatta è, di conseguenza, quella di escludere dal novero delle scienze le discipline che, nel sistema medievale della 'subalternatio', si collocano al di sopra della filosofia naturale, includendo invece quelle che dipendono da essa, compresa la medicina; nonché le scienze pratiche, comprese quelle che oggi si considerano pseudoscienze, e le tecniche. Si può riconoscere un comune denominatore a queste scienze nella natura degli oggetti considerati, in quanto sono tutti saperi che hanno per oggetto la realtà corporea e materiale (rigorosamente applicato, tuttavia, questo criterio avrebbe escluso la matematica); ma, come abbiamo visto, Cifuentes giustifica la sua delimitazione di campo in termini rigorosamente pragmatici e funzionali al suo progetto di storico, che è quello di costruire un catalogo ragionato e sistematico di tutti i materiali relativi a questi saperi.

La preparazione di tale catalogo, per l'area linguistico-culturale catalana, costituisce la base della ricerca all'origine di questo libro e, nella sua forma vera e propria di catalogo di manoscritti e materiali a stampa, non è ancora stato pubblicato. Tuttavia proprio la ricerca finalizzata al catalogo ha mostrato che limitarsi a questo lavoro di reperimento del materiale conservato avrebbe portato a risultati alquanto distorti nella ricostruzione storica: ecco allora la decisione, che Cifuentes con giusto orgoglio rivendica come innovativa (anche perché non è di oggi, ma è stata compiuta all'inizio della ricerca, e cioè nei primi anni dello scorso decennio), di incorporare nella propria indagine la documentazione legata alla storia del libro e della lettura, fonti che per l'area catalana sono particolarmente abbondanti e bene indagate, il cui sviluppo storiografico viene delineato brevemente, ma con grande precisione, nell'introduzione generale al libro. Questa mossa metodologica ha permesso di mettere a fuoco con notevole finezza quelli che nel patrimonio testuale conservato sono i 'vuoti' rispetto alla produzione culturale complessiva del tempo e dell'area considerata, bilanciando con questa consapevolezza la tentazione di una ricostruzione apparentemente completa quale sarebbe stata quella basata esclusivamente sull'insieme dei testi conservati.

Per tutti questi aspetti *La ciència en català* si configura innanzitutto come una lezione di metodo, imprescindibile per chi voglia portare avanti indagini analoghe rispetto ad altri ambiti linguistici o a segmenti determinati della cultura medievale, anche diversi dalla trattatistica scientifica. Ma anche sul piano dei contenuti si riscontrano numerosi elementi d'interesse, nonostante qualche una tendenza alla schematicità nella lettura del rapporto fra lo sviluppo sociale e la produzione di testi scientifici in lingua volgare. Il più rilevante di questi aspetti è la posizione di priorità, cronologica e quantitativa, che i testi medici mostrano nell'insieme della produzione scientifica in catalano e che i praticanti della medicina, in primo luogo i chirurghi, hanno nella fruizione di testi in volgare. Questo risultato concorda con quanto è emerso dagli studi di storia della medicina condotti dagli editori del corpus medico arnaldiano, e sembra in grado di spiegare molti aspetti della produzione scientifica in volgare, non solo medica. In rapporto ad essa, l'intrecciarsi di diffusione e controllo nella fruizione dei testi mette in luce un aspetto interessante e, insieme alla conferma per l'area catalana del bilinguismo della letteratura scientifica già messo in luce da Linda Voigts e da William Crossgrove per aree linguistiche più settentrionali (inglese e tedesca), mostra la complessità dei problemi connessi al volgarizzamento scientifico.

Tutti questi temi, e molti altri che per brevità non tocchiamo in questo rendiconto, sono presentati nella prima parte del volume, pregevole anche per lo stile di scrittura molto limpido e per la capacità di offrire risultati di ricerca di alto livello senza appesantirne la presentazione con l'ostentazione di erudizione che la ricerca documentaria di prima mano e la ricchissima bibliografia consultata avrebbero consentito. Questa capacità espositiva si mantiene anche

nella seconda parte, dove viene presentato l'insieme dei circa 250 testi individuati (esistenti, oppure perduti, ma documentati dalle altre fonti considerate). In accordo con la messa in luce del carattere trainante della medicina, il primo capitolo della seconda parte è dedicato all'ampia letteratura medica suddivisa per generi (testi universitari, trattati medico-pratici, 'regimina sanitatis', trattati sulla peste, trattati di cosmesi e ostetricia-ginecologia, antidotari e ricettari, malattie degli occhi, anatomia e chirurgia, deontologia, medicina lulliana, veterinaria); mentre il secondo capitolo si articola in paragrafi dedicati alla filosofia naturale, all'astronomia e astrologia, magia, alchimia, libri di viaggi e 'meraviglie', storia naturale, agronomia e cucina, saperi dei mercanti (aritmetica, trattati sulla moneta).

Dai più antichi testi filosofici e scientifici scritti in catalano, quelli di Ramon Llull, la cui importanza per la cultura medievale e rinascimentale non ha bisogno di essere sottolineata, fino agli umili ricettari di cucina, la rassegna si snoda attraverso ampi paragrafi in cui i dati sono presentati e contestualizzati con molta accuratezza e con il ricorso ad una bibliografia esauriente e appropriatamente utilizzata. A questo proposito, essendo personalmente coinvolta nella ricerca sulla tradizione alchemica pseudollulliana, che in Catalogna ebbe probabile origine e che presenta una parte, rilevante per l'importanza anche se piccola quantitativamente, di testi scritti in lingua catalana, ho potuto verificare l'attenzione e la finezza dell'indagine di Cifuentes, che offre su molti punti vedute critiche dalle quali non si potrà prescindere nel portare avanti gli studi: per esempio, i rilievi relativi alla presunta traduzione latina del testo catalano del *Testamentum*, che secondo il colofon di alcuni manoscritti conservati in Inghilterra sarebbe stata fatta a Londra da un certo Lamberto negli anni '40 del XV secolo, dovranno essere presi seriamente in considerazione da chi (la sottoscritta o altri) si accingerà a dare l'edizione critica del testo latino di quest'opera pseudollulliana fondamentale.

Un lavoro per più aspetti prezioso, dunque, questo volume sulla scienza medievale in catalano, che ci si augura venga letto anche fuori dalla Catalogna e che porterà sicuramente un contributo consistente allo sviluppo ulteriore della ricerca.

Michela Pereira,
Università di Siena

JAIME I, *Libro de los hechos*. Introducció, traducció y notas: Julia BUTINÁ JIMÉNEZ (Biblioteca Universal Gredos, 13), Madrid, Editorial Gredos 2003, 554 pp.

Aquest llibre forma part d'una col·lecció, que ha iniciat no fa gaire l'Editorial Gredos de Madrid amb la intenció d'acostar als lectors de llengua castellana una sèrie de clàssics de llengües, èpoques i gèneres diferents. El criteri de la tria dels textos és molt ampli i ben sensible, no sols a l'atracció de les grans obres de sempre, sinó també a la d'obres menors o de cultures distants que mereixen també d'ésser brindades a l'estima del gran públic d'ara.

Havent-nos-les fonamentalment amb una traducció, sembla que això hauria de simplificar i reduir la tasca que sol implicar una recensió bibliogràfica. Però el llibre presenta també, encara que breus, una introducció i unes notes que prou mereixen l'honor d'una atenció. No pas menys que la mateixa traducció, afer ben delicat, tractant-se de la versió d'un text català medieval.

Aquesta és la primera versió castellana moderna i completa del *Llibre dels fets* de Jaume I, després de la de Florats i Bofarull, del 1848.

L'autora aconsegueix en la traducció una bona síntesi dels trets fonamentals del llibre del rei Jaume: el seu caràcter autobiogràfic, moralitzador, alliçonador de l'obra de Déu a través de les seves gestes, impregnat del més profund esperit religiós, propi, d'altra banda, de l'època medieval, l'oralitat que es manifesta en la seva redacció, resultat dels dictats fets en diversos moments del seu llarg regnat; els seus dots de bon psicòleg en el tracte amb els súbdits i enemics, de bon estrateg i de bon estadista, manifestats ben sovint amb tocs d'humanitat sensible a l'humor i els bons sentiments.

L'autora subratlla la importància d'aquestes memòries de Jaume I com a gènere específic que ha tingut un gran influx en la literatura historiogràfica posterior i fins en la novel·lística; també remarca l'interès que té per al coneixement de la història de la llengua catalana. Cal fer notar, però, que l'autora subratlla que diverses facetes d'acusat interès lingüístic del llibre de Jaume I han estat estudiats 'destacadament' pel professor Antoni M. Badia i Margarit i coincideixen a avalar-ne l'autoria per part del rei. Però aquesta afirmació no s'adiu a la realitat. No sé fins a quin punt l'autora coneix l'extensíssima i polifacètica bibliografia de Badia i Margarit. Però, certament, l'il·lustre lingüista només ha publicat quatre articles sobre Jaume I: un sobre toponímia parcial, dos més (l'un retoc de l'altre) sobre el fenomen de la substitució lingüística a la *Crònica*, i un darrer de comparació parcial entre el text català i el llatí de Marsili. Invito la prof. Butiña a repassar la bibliografia de la meua edició crítica del *Llibre dels fets*, on podrà comprovar de qui són majoritàriament els estudis històrics, filològics i literaris del nostre text, i de qui els lingüístics.

L'autora exposa la finalitat que ha presidit els criteris de traducció adoptats, traslladar el text català a l'espanyol, perseguint el màxim acostament al lector sense minvar el més categòric respecte a l'autor. Aquest criteri de la traductora (que és també el de l'editorial per a tota la col·lecció) d'acostament del text català medieval l'han inclinada a la màxima castellanització, que vol dir sobretot donar als topònims i als antropònims la forma més consolidada en l'ús castellà. Pel que fa a qüestions de llengua més comunes, la traductora diu que, atès que el català de l'època del rei Jaume —període conegut com a preliterari— presentava encara bastant hieratisme, per la finalitat de l'acostament a l'espanyol actual, s'ha permès algunes llicències, com una lectura més fluïda del text amb preferència a un seguiment al peu de la lletra, si aquest resultava forçat. Però no ha volgut deformar la naturalitat de la narració, esborrant-ne la incorrecció sintàctica, tan freqüent en les exposicions orals.

Tot i que no afecta el resultat de la traducció, no puc compartir l'afirmació de l'autora que el català del *Llibre dels fets* pertany al període conegut com a preliterari. Preliterari un text amb una còpia més antiga del 1343, que suposa un original de finals del segle XIII, pràcticament contemporani de les cròniques de Desclot, Muntaner i les obres de Ramon Llull, entre d'altres? Així, quan començaria el període literari? És clar que les delimitacions de tots els períodes històrics sempre poden pecar de subjectives, i a vegades ens trobem amb més d'una interpretació possible. Però ja és força admès d'atribuir el títol de català preliterari al testimoniat per textos que arriben fins a mitjan segle XIII. I encara alguns, molt encertadament, crec, distingeixen entre el català preliterari pròpiament dit, el que apareix barrejat dins de textos llatins, fins al segle X, i l'arcaic, testimoniat per textos ja plenament en català, tot i que demostren menys elaboració formal, fins a mitjan segle XIII. Fóra el de textos com les versions de les lleis visigodes i les *Homilies d'Organyà*. Des de mitjan segle XIII ja tenim català literari.

Pel que fa a les notes, l'autora ja reconeix que, segons els criteris editorials, són restrictives, acceptant només les que es consideren necessàries per a la bona comprensió del text. Una observació referent a les notes: molt sovint, algunes d'aquestes van acompanyades, naturalment, de la citació d'algun llibre o article que les il·lustren. Haig d'agrar a la professora Butiña l'honor que em fa de citar repetidament molts treballs meus sobre el *Llibre dels fets*. Però ho fa repetint cada vegada el títol del treball, i tant aquests com d'altres que també cita ben sovint (Riquer, Coromines, Burns, Pujol) s'haurien pogut incorporar a la bibliografia i ésser citats en les notes només amb el sistema simplificat, ja molt usat, de nom de l'autor, any i pàgina. D'altra banda, tots els estudis meus que cita es varen aplegar, revisats i actualitzats, en el llibre *Vocabulari del Llibre dels fets del rei en Jaume* (València 1999), que, sorprenentment, només cita ja cap al final, a la nota 637 de la pàg. 488, i després a la 700 de la pàg. 520. No el coneixia potser des del començ de la seva obra? S'haurien simplificat i actualitzat les citacions.

Atès que la raó principal del llibre que ens ocupa és precisament la traducció castellana d'un text medieval català —ben especial per a mi—, d'acord amb uns criteris manifestats en la introducció, no sé estar-me de fer-hi alguns comentaris, que m'han sorgit espigolant-hi.

1) No hi ha gaire coherència en la traducció o no de noms de persona. És molt corrent i repetit al *Llibre dels fets* el nom de 'Guillem'. En castellà existeix 'Guillermo'. Però la traduc-

tora ha preferit habitualment ,Guillén', forma antiga potser més usual, val a dir. Però en un mateix capítol 36 apareix també un ,Guillermo de Cardona', enmig del mateix ,Guillén de Cardona' i d'altres ,Guillén' (Cervera, Sasala). Però per què, llavors, surten també ,Bernat Guillem', ,Ponce Guillem', ,Guillem de Cabanelles', i no ,Guillén'? No tradueix ,Bernat' per ,Bernardo', ni ,Arnau' per ,Arnaldo', però tradueix ,Hug' per ,Hugo', ,Exemèn' per ,Jimeno', ,Lop Xemenis' per ,Lope Jiménez'. Tradueix sempre el tractament ,En' per ,Don'. Però per què l'elimina sistemàticament en personatges com ,Rocafort', ,Oliver', ,Prober', ,Rabaza' i sobretot ,Ladrón', que surt una pila de vegades? En català també aquests porten sempre ,En'.

2) Pàg. 59, cap. 7. La frase «beben, con agua o vino, la arenilla pròxima a su tumba», vol traduir el català «beuen ab vi o ab aygua de la pera que raen del seu vas». Però allò que els malalts de què parla el context barregen amb la beguda és l'arena o pols que per devoció a la reina Maria ,rasquen de la pedra del seu sepulcre o sarcòfag' (,vas'), no terra pròxima a la tomba.

3) Pàg. 89, cap. 27. Per què generalitzar ,fiera' per ,lleó'? («A, seyor, lexats-nos aquest lleó!»).

4) Pàg. 93, cap. 30. «Una vez que comimos, comentamos con buen humor», que tradueix «quan haguem menjat, fom molt alegres e dixem que», amb els dos últims verbs no lligats. D'altra banda, tenir bon ,humor', en sentit anímic, és molt modern i aquí resulta anacrònic; i no és ben bé igual ,tenir bon humor' que ,estar alegre'.

5) Pàg. 117, cap. 47. ,Capitán de barco' (Pedro Martel), corresponent a ,còmit de galees', hauria hagut d'ésser ,còmitre de galeras', com ja tradueix el cap. 56 i altres llocs. No és el mateix un ,còmit' que un ,capità'.

6) Pàg. 128, cap. 55. «Entre otros buques y galeones» no tradueix «entre buces e galiotz». Crec que ha sofert una mala jugada de la paronímia. En primer lloc, ,buces' és el plural de ,bus' o ,buça': «barca molt ampla de buc, usada en el segle XIII» (Bruguera, *El vocabulari...*, 66-68). Però a la pàg. 361, cap. 305, i nota 463, ja tradueix bé ,bus' per ,buzo'. En segon lloc, cal distingir entre cat. ,galiot' (o ,galeot') / cast. ,galeota' i cat. ,galió' / cast. ,galeón': són vaixells diferents.

7) Pàg. 132, cap. 57. El mot ,belúmena' és realment un problema. Però després del llarg comentari que jo hi feia a l'edició crítica de Jaume I no crec que ,voluminoso' sigui la millor solució que s'hi pugui proposar. Fer-ne un adjectiu i amb aquest sentit aplicat al vent? El vent pot ésser ,fuerte, intenso, rápido, violento', però ,voluminoso'?

8) Pàg. 132, cap. 57. «Los barcos se arremolinaban» vol traduir «e anaren los lenys en roda». Però en castellà ,arremolinarse' vol dir més aviar ,amuntegar-se, aglomerar-se desordenadament'; ,anar en roda', per contra, significa ,anar sense govern, girar sense control, ésser juguina dels elements'.

9) Pàg. 167, cap. 82. «Era entonces en los aledaños de navidad y año nuevo» tradueix el català «E era en aquel temps entre Nadal e Cap d'Any». Resulta almenys inusual, crec, l'ús de ,aledaños' per a significar ,cercanía temporal'.

10) Pàg. 187, cap. 102. «Entonces nos vinieron a consultar si podían comer carne y nos les dimos rienda suelta diciendo que la podían comer». Veig inapropiada l'expressió ,les dimos rienda suelta' per a traduir el català ,e nós soltam-los que-n poguessen menjar'. ,Soltar' vol dir ,donar llicència, autoritzar', tot i que el rei s'aproprià, en aquest cas, d'una facultat eclesiàstica que no li corresponia.

11) Pàg. 235, cap. 155. En aquest capítol apareix el verb ,talar' conjugat nou vegades, a més dels substantius ,taladors' i ,tala'. La versió castellana vol pal·liar aquesta reiteració amb l'ús alternatiu dels sinònims ,devastar, aniquilar, asolar, arrasar'. Calia? Si l'original manifesta en certs moments ,pobresa' lèxica o estilística, segurament pel fet de tractar-se d'un text molt ,oral', per què no respectar-ho'.

12) Pàg. 287, cap. 215. «Una golondrina había hecho su nido dentro del pliegue de nuestra tienda». S'hauria hagut de conservar ,escudilla' en la versió castellana, equivalent del català ,escudella': «Una oreneta havia feït niu prop de la escudella en lo endal». L'explicació que dóna l'autora en la nota 373 complica una interpretació més simple i més fidel als fets. El diccionari d'Alcover-Moll ja parla d'aquesta mena d'escudelles: «Cobertora que coronava l'angle

superior d'una tenda de campanya». I cita aquest fragment de Jaume I. Amb la seva forma semiesfèrica, una escudella, posada cap per avall al cim del pal central d'una tenda, escopia enfora l'aigua de la pluja i evitava així que es filtrés a dins per les juntures entre el pal i la tela que l'envoltava. Com certes olletes posades damunt dels pals de paller d'ara. Les orenetes tenen la dèria de fer els nius penjats en racons coberts, com el sota dels balcons, rafals, ràfecs, etc.

13) «¡Cerdo asqueroso!» tradueix el català «Bacalar pudent!». Tenint en compte que en català antic, 'bacallar' significa 'pagès pobre' i també 'vilà, home de costums baixos i delictius, brètol', usat sovint com a insult, hauria estat més adient en castellà algun mot com 'villano, bellaco, canalla, bribón, rufián', més que no pas 'cerdo'.

14) Pàg. 333, cap. 266. «Un balletero nos disparó, apuntando al sombrero de sol y al almófar, alcanzándonos en el borde de la cabeza, cerca de la frente». Si la locució 'de part' del fragment català («Un balester tirà'ns e de part lo capel de sol e'l batut donà'ns en lo cap ab lo cayrel, prop del front») podia haver donat peu a més d'una interpretació (que ja vaig discutir i, em sembla, aclarir a *El vocabulari*, 135-136), la de la traductora potser encara és més rebuscada que la de J. Coromines. Sembla que interpreta 'de part' amb un valor verbal, com si el balester apuntés exactament al 'capell de ferro'. Interpretant-ho amb molta més simplicitat, un balester va tirar i va tocar el rei allà, com hauria pogut tocar-lo en un altre lloc. A més, la versió castellana no sols omet el mot 'cayrel', 'projectil o dard de la ballesta', sinó que 'el borde de la cabeza' sembla trair una confusió de 'cairell' amb el parònim 'caire, 'costat, cantell', castellà 'borde'.

15) Pàg. 338, cap. 273. La versió castellana ha seguit l'error inexplicable de l'edició de Casacuberta, de citar un 'Michel Pérez d'Íxer' (traduït per Miguel Pérez de Híjar), quan tots els manuscrits diuen 'd'Isor'. D'altra banda, es tracta d'un personatge no identificat.

16) Pàg. 490, cap. 485. Si el text català diu «un arch blau e vermell d'aquests que dien de Sent Martí» (els altres manuscrits diuen 'de Sent Joan') i la traductora precisa en una nota «como se denomina en Murcia (según el *Diccionario* de la Real Academia Española)», per què no deixar-ho així, en lloc de traduir-ho pel més trivial 'arco iris'?

Espero que la professora Júlia Butiñà em sàpiga comprendre aquests comentaris, potser també discutibles, venint de qui no ha pogut evitar de familiaritzar-se amb l'obra de Jaume I i d'agafar-li un afecte tot particular. D'altra banda, cal reconèixer que traduir en castellà un text català medieval com aquest, amb els equilibris que cal fer entre 'nova et vetera', no és bufar i fer ampolles. I, malgrat tot, crec que la nostra traductora ha aconseguit en conjunt un bon resultat, sobretot tenint present les intencions de la «Biblioteca Universal Gredos». La podem felicitar perquè els lectors de llengua castellana podran gaudir del que té d'interessant el *Llibre dels fets*, les memòries, del rei En Jaume.

Jordi Bruguera

Pedro LÓPEZ ELUM, *Los orígenes de los Furs de València y de las Cortes en el siglo XIII*. [Prólogo de Mariano PESET] (Biblioteca Valenciana. Institvzione), València, Generalitat Valenciana 2001, 372 pp.

El pròleg del prof. Peset recorda el bon moment dels estudis històrics a la Universitat de València, hereus de Miquel Tarradell i Joan Reglà, d'Emili Giralt i Antonio Ubieto, i fomentats per Joan Fuster i Manuel Sanchis Guarner, empena que també ha arribat als estudis d'història jurídica valenciana, de la qual seria mostra aquest volum, l'aportació del qual és resumida en dues pàgines (13-15).

El volum, escrit abans del 1993 i després posat al dia (49, nota 51), és dividit en dues grans parts, l'estudi introductori (17-102) i l'edició del text dels *Furs* primitius i les seves rúbriques (107-368).

En les pàgines introductòries l'autor el planteja es treball indicant que després de la (re)conquesta de València, durant la segona meitat del segle XIII la configuració de les noven-

canes corts i l'elaboració del *Costum* primer i dels *Furs* del Regne de València, després, seguí camins paral·lels, que ell vol exposar als lectors.

El primer capítol és dedicat a les corts, essent les úniques detalladament conegudes pel *Llibre dels fets* del rei Jaume les de Barcelona 1228 (cort de conquesta), prèvies a la campanya de Mallorca; no ho són les de Montsó 1236, però les ciutats que més ajudaren el rei foren les que tingueren barri propi a València, extrem documentat en el *Llibre del repartiment*; la reunió del 1283 en què Pere el Gran demanava ajut per a defensar la terra de la invasió francesa en la Croada contra Catalunya, no hauria estat cort (23-35). No hi hauria hagut, doncs, corts de València en la segona meitat del segle XIII.

L'autor, basat en la presència de gairebé els mateixos noms entre els signants de les corts de Montsó, del 1236, i en la promulgació del *Costum* (43-44), considera que aquest fou publicat poc després de conquerida la ciutat de València, almenys dins l'any 1238 (40) en presència dels mateixos síndics que havien actuat a Montsó, sense, però, que aquesta presència signifiqui que en aquells moments fou celebrada una cort (42). Aquell text inicial hauria estat reformat a Morella el 1250 aprofitant una estada del rei; allò que era un text municipal es convertia en llei per al regne i en endavant ja només s'anomenaria *Furs* (49-59); l'autor transcriu en apèndix a aquest capítol els fragments comuns als *Furs* i a la documentació datada entre el 1239 i el gener del 1250, és a dir, aquells fragments que passaren dels documents als *Furs* amb motiu de la dita reforma del 1250 (60-67).

El capítol III resumeix les successives corts valencianes (o les reunions similars): 1261, 1266, 1271, 1273, 1274, 1276, 1281, 1283, 1286, 1292 i, ja en el segle XIV, 1302. L'autor hi va assenyalant aquells actes que afecten *Furs* o corts, com el compromís reial pres el 1261 per als successors, de convocar corts i jurar els *Furs* al començament de cada regnat (71); el 31 de març del 1261 els tres traductors al català escrivien l'«explicit» a llur treball (73). El 1266 arribarien noves precisions forals i l'acceptació de l'impost del morabatí (74); el 1271, les darreres correccions i esmenes als *Furs* en temps de Jaume I; hi hagué amnistia general per als qui no havien complert les condicions de concessió de propietat (70-71); la Cort General 1273 a Alzira fou afectada per les tensions entre Jaume I i l'hereu infant Pere (per la partició dels regnes?) (80-81); les del 1276 eren determinades per la necessitat de respondre a l'alçament d'Al-Azraq (82); el 1281 encara hi hauria alguna esmena als *Furs* (83-84); el 1283, [en plena crisi posterior a les Vespres Sicilianes], només fou present el braç reial i es promulgà el *Privilegium Magnum* amb setanta-dues concessions (85-86); el 1286 seguien les tensions i les dificultats (87-89); el 1292, sembla amb només el braç reial, foren confirmats els *Furs* per Jaume II, qui el 1302 promulgava en corts la concessió de vint furs nous en el *Privilegi capitular* (90).

Les darreres pàgines de l'estudi introductori són dedicades a assenyalar dos problemes entorn les corts vinculades amb l'aprovació i les addicions i correccions dels *Furs de València*: el de la periodicitat, on hom pot constatar una certa tirada a celebrar-les cada deu anys, i la representativitat, en principi creixent, tant en braços com en poblacions de reialenc (93-98).

Les pàgines de la conclusió (99-102) plantegen un gran problema. L'autor presenta el naixement i aplicació del primitiu *Costum* com si s'hagués tractat d'una decisió de Jaume I, que potser es podria haver estalviat, si ell hagués volgut mantenir l'estructura constitucional de la societat islàmica: «el rey consideró imprescindible transformar aquel marco jurídico» (99): hauria pogut no considerar-ho imprescindible? O, dit d'altra manera: era compatible una societat cada vegada més influïda pel dret romà amb les estructures islàmiques? L'autor, acceptant una observació d'Arcadi García, considera que ja el *Costum*, recolzava en «la libertad personal, la propiedad libre, las exenciones fiscales, la garantía de una justicia pública e independiente de coacciones y violencias, el sentido jurídico realista y el proteccionismo económico» (99). Aquests principis, eren integrables i digeribles dins una estructura social basada en l'*Alcorà*? I Jaume I es plantejà mai de debò la hipòtesi de llur possible simbiosi? El fet mateix que tant el primer *Costum* com els posteriors afegits i correccions que desembocarien en els *Furs de València* estinguin vinculats a la cort representativa de les noves institucions, diu prou que el Regne de València sorgit de la (re)conquesta incloïa, ultra el rei, cosenyors seus i ciutadans amb res-

ponsabilitat configuradora de les lleis: quines eren les formes de corresponsabilitat en les estructures islàmiques?

En aquest sentit, és normal que hom compari la constitució política dels *Furs* amb les prescripcions sobre les aigües, que en aquest volum consten fetes «segons la forma e-l estat e la manera antiga» (347, 4), i en l'estudi de Thomas F. Glick, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*,² «segons que antiguament és e fo stablit e acostumat en temps de sarrahins» (435, nota 26): si per a les aigües i llur ús hi hagué continuïtat pràcticament absoluta, per a l'estructura política del Regne de València, la nova realitat exigí lleis, texts i llengua noves.

Només en dos manuscrits, ultra edicions modernes, s'havien conservat aquells texts: el de Benifassà, ara perdut, però encara existent el segle XVII, i el de l'AMV, base de l'actual edició (105) o transcripció (107); de fet, en les pàgines 108-368, tenim una senzilla transcripció, en la qual només és ben visible una variant, la dels complements al costum primitiu introduïts en les corts de 1261 i 1271, que són impresos en lletra negreta.

Encara que poques, a la transcripció s'hi han esmunyit algunes grafies que semblen no respondre al text del manuscrit, del qual són reproduïdes dues pàgines en les 104 i 108 del llibre i que, segons que es pot deduir de l'explicació de les pàgines 105-106, ha estat pres com a base de l'edició que ens ocupa: comparat el text manuscrit d'aquestes pàgines amb la transcripció, he pogut notar els canvis següents: en el text de la pàgina 93, corresponent a la reproducció de la 104, i en la línia 6, el ,com' de l'edició, al manuscrit és ,con'; en la línia 8, ,espirituals' ha d'ésser ,esperituals' (com en la línia 20, on el mot és ben transcrit, car la ,p' té en ambdós casos la línia per damunt el pal); línia 15: ,qui tenen en lur', una de dues, o la ,qui' no té la ,-, i, o, si la té, sembla que cal llegir ,qui tenen lur'; en la mateixa línia ,donat' no és clar; i en la línia final ,de Ugell' és ,d'Urgel'; en la pàgina 225, corresponent a la pàgina manuscrita de 108, en el títol ,QUE' és al ms., ben clar, ,qui' (com en el fur núm. 2, lín. 1, i en el fur núm. 3, també núm. 1); en el fur 1, línia primera del text, ,o los' és al ms. ,o-ls'; en la línia segona del mateix fur ,senyor' ha d'ésser ,senyors'; i en la següent pàgina 226, fur núm. 8, línia 3, ,respondre' de l'imprès és ,reprendre' al ms.; i en la línia 4 del mateix fur, ,serà' diu en el ms. ,sia'.

El penúltim dels casos acabats d'esmentar posa un ulterior problema d'edició: el de la correcció que l'editor pot estar gairebé obligat a introduir sota la seva responsabilitat; en aquell cas és enraonat de suposar que qui ha canviat el ,reprendre' pel ,respondre' tingui tota la raó, però calia dir-ho a fi que el lector sàpigui què té d'avant els ulls; cosa que normalment té un lloc assignat en les edicions de texts: l'aparat crític; i el cas que ens ocupa diu que el tal aparat no hauria hagut de manca en aquesta edició.

Amb raó l'autor es queixa en el capítol inicial de la manca de documents relatius a la cort de Montsó del 1236, però creuria que si hagués esgotat les possibilitats ofertes per arxius de Catalunya, segurament la queixa hauria estat atenuada, car no sembla pas que la documentació coneguda de l'autor hagi dita la darrera paraula sobre les actes i acords d'aquella reunió; em permeten de dir-ho els dos registres que trobo en l'*Índex Vell* de l'arxiu metropolità de Tarragona, pels quals som informats de tres coses: 1) que fins a la invasió francesa s'hi conservaven dos documents de l'octubre del 1236, d'on almenys es dedueix que aquella cort tingué continuïtat en una de Lleida de novembre del 1236; 2) que els registres dels dos documents estableixen en la zona on vigia la moneda jaquesa una forma de col·laboració econòmica a la conquesta de València i a d'altres empreses del rei; la vigència de les constitucions de Pau i Treva; i el compromís reial de dotar la Seu i les altres esglésies de València dins i fora la ciutat i de donar a l'església «totes les heretats pertanyents a les mesquites»; i 3) sabem els noms d'alguns dels assistents: degué haver-hi els bisbes d'Osca, Saragossa i Lleida i els mestres del Temple i de l'Hospital ja que foren ells qui plantejaren el conflicte del monedatge; però també consta que hi fou present sant Ramon de Penyafort i els superiors de dominics i de franciscans (RAMON/RICOMÀ, Tarragona, Diputació 1997, 9, núms. 9 i 10); almenys la sentència arbitral relativa al monedatge de jaquesos s'hauria d'haver conservat en els arxius d'Osca, Saragossa i Lleida i en els de Templers i Hospitalers. També hi ha notícia d'una cort de València l'estiu del 1244 (10, núm. 13).

Tornem a l'edició de Pedro López Elum. Atesa la importància d'aquells primitius furs, li hauria escaigut un vocabulari final o taula de mots; el possible estudiós, al qual, almenys també, si ja no principalment, és destinada una edició dels primitius *Furs de València*, s'hauria pogut adonar amb facilitat de les riqueses verbals que aquests enclouen, com per exemple, l'infinitiu ,leer' a 225/LXXXIV/2/1 dins el sintagma ,leer e poder', és a dir, llicència i poder (,leer' no és un castellanisme [que, de més a més, ací no té cap sentit], ans un arromançament del llatí ,licere', que no és pas un àpax en català medieval, tot i que el sintagma dels *Furs de València* no és recollit per l'Alcover-Moll, s. v. ,lleer'). Ara, però, anar a la recerca de perles com aquesta en un text de més de 250 pàgines és com cercar una agulla en un paller, cosa que la desitjable taula de mots facilitaria.

És de doldre que un text tan important no hagi estat donat en una edició que, almenys quant al text, fos absolutament fidel i segura. Cal suposar que prest es presentarà l'ocasió d'una edició nova, ocasió per a sotmetre el text dels *Furs* a una revisió, que ens en doni una transcripció intil·lable. En felicitaríem de tot cor l'autor i ningú no deu estar tan ben preparat per a ésser-ho com Pedro López Elum.

Josep Perarnau

Ricardo CIERBIDE, *Edició crítica dels manuscrits catalans inèdits de l'orde de Sant Joan de Jerusalem (segles XIV-XV)* (Textos i documents, 34), Barcelona, Fundació Noguera 2002, 484 pp.

Poques manifestacions de la realitat medieval deuen cridar tant l'atenció com els ordes militars, a la base dels quals hi havia una barreja ara tan indigerible com la professió de vida de perfecció evangèlica i l'aplicació de la violència en la guerra. Potser per això es multipliquen els estudis a ells dedicats (Templers, Hospitalers, Teutònics, Montesa, Alfama), un dels quals hem de presentar als nostres lectors; té el valor afegit d'haver estat preparat per un estudiós basc treballant al seu país.

Actualment són sis les còpies més o menys completes dels llibres, en els quals cada casa de l'Hospital conservava la memòria tant dels orígens de l'orde com de la legislació emanada dels successius mestres, i l'objectiu de l'autor és el d'«oferir al lector la versió crítica dels manuscrits inèdits catalans, triant com a text base el manuscrit de Perpinyà» (12: Médiathèque Municipale, 6518/29), afegint en l'estudi introductori «una notícia succinta de la fundació de l'orde» (13), en les pàgines 15-21.

En realitat, el volum té una primera part en la qual trobem un resum de la fundació de l'orde de Sant Joan de Jerusalem dins el moviment occidental posterior a l'any 1000, de peregrinació al Sant Sepulcre (15-21). Segueix una detallada exposició de l'estructura del dit orde militar, on són presentats tots els serveis i la corresponent jerarquia de càrrecs (21-66); el tercer apartat de la introducció sintetitza allò que era la Castella d'Amposta, centre del priorat de Catalunya, sobretot després que, extingits els templers, l'Hospital de Catalunya rebé tota llur herència a partir del 1317 (67-76); l'arxiu unificat es conservava en el convent barceloní de Sant Joan de Jerusalem i ha fet cap a l'Arxiu Reial o ACA (77-80), i, ultra Madrid, AHN, on també féu cap documentació de Sant Joan a través de Montesa, hi ha volums esparsos en d'altres fons com l'Academia de la Historia (79, nota 194), i els que conserven algun dels sis exemplars catalans relacionats amb el volum que ens ocupa i que per aquesta raó són descrits amb detall: Perpinyà, Médiathèque Municipale, 6518 (81-82); Tolosa de Llenguadoc, ADHaute Garonne, H-13 (82-95); Barcelona, ADB, 1443 (95-103); Madrid, AHN, cod. 593-B (103-115); Barcelona, ACA, lligall 686 (!) (115-118); i Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3136 (118-119).

L'edició es basa en l'exemplar de Perpinyà, entre d'altres raons pel fet de transmetre documents o notícies de fins a darreries del segle XIV; és en català, fora d'algun cas en què, per tractar-se de documentació pontifícia, és transcrit el text llatí, però traduït en català (168).

El cos del volum comença amb dues informacions prèvies: *Aquests són los noms dels maestres qui són estats en santa religió del Hospital de Sant Joan de Jerusalem*, que no és una simple llista, ans

normalment un resum de l'actuació de cada un dels trenta-un grans mestres fins a mitjan segle XIV (127-133); segueixen les *Rúbriques de la regla e establiments de la santa Mayssó del Hospital de Sent Johan de Jerusalem*, on sota cada un dels Mestres són aplegats els títols dels 'establiments' decretats durant el seu mandat (133-152); al llarg del llibre són esmentats 'los veyls establiments' (260/XIII). I de la mateixa manera que són ordenades les rúbriques, segueix la disposició dels respectius preceptes.

Entre la pàgina 155 i la 462 tenim la transcripció dels centenars de preceptes que cap a darreries del segle XIV constituïen el cos jurídic de l'orde militar de Sant Joan de Jerusalem. Algú, en llegir la majoria d'aquestes determinacions, potser en qüestionarà l'encert de l'edició, atès que no sols no es tracta de cap obra dels grans autors d'aquell segle, ans encara ni tan sols no és una obra mínimament literària. Però la seva vàlua rau, si no m'erro, justament en el fet que una gran quantitat d'aquestes prescripcions decidides en capítol general sota el respectiu Mestre es refereix a coses o a detalls molt concrets, que permeten de conèixer amb tota precisió i minúcia la forma de comportar-se dels cavallers del dit orde militar o de les persones que vivien amb ells o s'hi relacionaven, i que el dit coneixement és acompanyat o formulat amb el vocabulari viu d'aquell moment; dit d'una altra manera: no sols som informats fins als mínims detalls de vida col·lectiva i d'activitat d'aquells cavallers, ans encara sabem com en deien en llengua catalana.

Heus-ne alguna mostra, trobada a l'atzar: a la pàgina 187, 'encombrar' per 'contradir'; a la pàgina 214 veig tres vegades el mot 'tricleple, -és' (per cert, és tricleple o tricleplé, és a dir, 'triclepler, -ers'?) i a la 478 una explicació del sentit, sense, però, precisar on va l'accent. És al DCVB? Hi és, 'turquemán' (319) amb sentit de 'bèstia de càrrega' (478)? Per això seria desitjable que, ultra les explicacions de les pàgines finals (462-478), existís un vocabulari dels mots i expressions, que no són integrats en el dit diccionari. En posaré alguna mostra: què vol dir 'ésser en setena' (223/I i en les dues pàgines finals: 461-462); o 'confirmar a la francesa' (245/XL); o 'fer aflicció' 8244/xxxvii), 'fòrchies' (270/III), 'ensencives' (303/I/2). També és veritat que de vegades no caldria donar explicacions en les pàgines finals, com en el cas doble de 'çeyla' (470), on tenim una vulgar 'sella', el primer guarniment que hom posa a un animal en ensellar-lo, i que, tractant-se de cavallers de Sant Joan de Jerusalem, és normal que la 'sella' pensada per a entrar en combat fos diversa de la vulgar, aquesta destinada a tivar un carro. En algun altre cas, és difícil d'encertar quina és la paraula, com en els estranys 'ser reynts' (277/10), que en la pàgina següent s'han convertit en vulgars 'serrahinats' (278, línia 2).

La reproducció d'una pàgina del manuscrit (59) permet de comparar-la amb la seva transcripció, exercici prou més interessant pel fet que l'original conté llatí i català (439-440); són en llatí les quatre darreres línies del paràgraf CLXI, p. 439: a la línia 4 del final, 'Domine' ha d'anar seguit de punt, ben clar en l'original; en la línia següent (3), després d',inferi.', segueix: «Erue, Domine, animas eorum.»; a continuació 'Deus' és 'Domine'; al final de la ratlla, la paraula 'veniat.', ha d'ésser seguida de: «Dominus vobiscum. et.»; i en la darrera línia llatina: 'singulis' ha d'ésser 'famulis'; i després del final 'nostras', cal afegir, etc.'. M'atreiria a demanar que els responsables de l'edició es mirassin amb calma les dues pàgines llatines 166-167: línia 1: 'memoriam licet' < 'memoriam. Licet'; línia 2: 'loca et ecclesiastica' < 'loca et [ací ha d'anar un substantiu plural, potser 'bona'] ecclesiastica'; línia 4: 'disponentem Domino' < 'disponente Domino'; 'tam' < 'tamen' (?); línia 6: 'per ut' < 'prout'; línia 7: 'tempora' < 'prout'; línia 8: 'e esempta' < 'et exempta'; 'per ut' < 'prout'; línia 10: 'primun' < 'primum'. Com a mostra, aquests casos ja deuen ésser suficients per a demanar una bona revisió.

La part catalana no és tan deficient, però no hi manquen les faltes; i així, ja en la primera pàgina del text, línia 5, el 'qua' inicial ha d'ésser 'qui' (el manuscrit porta una 'q' amb 'i' sobreposada, de manera que no sé d'on pot venir la 'a'; 'trametà' ha d'ésser 'trameta', i al final del paràgraf manca 'AMEN'; la primera línia de la pàgina següent, 156, 'gitan' ha de fer 'gitàn', i en la tercera 'quel' ha d'ésser 'qual' (l'abreviatura és una línia horitzontal amb dents de serra); set línies més avall, trobem 'si fa dormí' que hauria d'ésser, 'sí s'adormí'; i 'pres' ha d'ésser 'près'; saltem sis línies, trobarem 'mes', que no és un mes de l'any, sinó el participi pretèrit de 'metre' i, doncs, 'mès'; i si ara fem un gran salt, en la darrera línia de text de la pàgina 439 llegim: «en

querer dels deuen deutes...» quan caldria llegir: «enquerer si éls deuen deutes...»; el sentit del paràgraf resultaria més clar i així, l'el' repetit en les línies 2 i 3 de la pàgina 440, hauria de fer ,él', i en canvi el de la línia 5: ,el emfermer' ha d'ésser ,e-l emfermer'; el ,de sus' de la línia 8 hauria de dir: ,desús'. Com a mostra, ja n'hi ha prou.

És de doldre que, tal com el lector comprèn, l'edició d'aquest text, que sens cap mena de dubte enriqueix la informació sobre la literatura catalana medieval relacionada amb ordes militars, sigui tan fàcilment vulnerable. No perdem la confiança que les edicions futures de texts semblants hagin perduda aquella vulnerabilitat.

Josep Perarnau

Raimundi LULLI, *Opera latina 49-52: Liber de Sancta Maria in Monte Pessulano anno MCCXC conscriptus, cui Liber de passagio Romae anno MCCXCII compositus, necnon brevis notitia operum aliorum incerto tempore ac loco perfectorum adnectuntur*. Ediderunt Blanca GARÍ et Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CLXXXII. Raimundi Lulli Opera latina, XXVIII), Turnhout, Brepols 2003, XXIV i 370 pp.

Anthony BONNER, Maria Isabel RIPOLL PERELLÓ, *Diccionari de definicions lul·lianes-Dictionary of Lullian Definitions* (Col·lecció Blaquerna (!), 2), Barcelona i Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona i Universitat de les Illes Balears 2002, 296 pp.

La narració biogràfica de la *Vita coaetanea* salta del 1275 al 1287 (els dotze anys de l'activitat, crisi i tancament provisional de Miramar, però també els de les Vespres Sicilianes i de la Croada del papa i dels reis de França i de Mallorca contra Catalunya, segurament vinculada amb la crisi de l'esmentada Escola Àrabiga lul·liana) com si el protagonista no hi tingués res a dir o hagués sofert amnèsia; les pàgines de la introducció (IX-XV) informen d'allò que succeí durant aquells anys en què, entre d'altres extrems, Llull intentà de convèncer els papes (i algun rei) a posar-se davant l'empresa de la conversió dels infidels.

Presentats els manuscrits on es troben còpies dels texts publicats en aquest volum (XVI-XVIII) i la llista de les obres de referència (XIX-XXIV), entrem immediatament en el primer text, el *Liber de sancta Maria*. L'editora li ha dedicada una introducció de trenta pàgines (3-33), en la qual parteix de la integració de Maria en l'ordre de creació i d'Encarnació: «Creación y recreación son dos partes del mismo acto y María es un elemento esencial en esta doble acción divina» (4), que es realitza i manifesta en compassió, misericòrdia i maternitat. Llull hauria escrit el *Llibre de Santa Maria* a Montpeller el 1290 (17), amb una estructura metodològica de preguntes i respostes entre tres dames (Lausor, Oració, Intenció) i un ermità, en la qual l'autor hauria cercada una concentració de les tres arts més recents, la demostrativa, la inventiva i l'amativa (18-19; cf. 22, nota 72), sense excloure'n qualque element autobiogràfic (20). El text català original hauria tingut dues traduccions llatines, un i altres conservats en una quantitat considerable de còpies medievals en català i llatí, i, ja en els segles moderns, en edicions, també de la traducció castellana (25-33).

El *Liber de sancta Maria* és com una simfonia a tres o quatre veus, les de Lloança, Intenció, Oració, dirigides per l'Ermità, que personifica el mateix autor i, mitjançant les seves preguntes (60-61), que parteixen de les trenta definicions de conceptes, els divuit primers dels quals són els principis absoluts i relatius de l'Art lul·liana', dirigeix tota l'obra; les dames ,canten' la part corresponent en cada un dels trenta capítols, més doctrinal la de Lloança; la Intenció insisteix a assenyalar amb narracions d'exemples, allò que correspon a la primera intenció, existencialment superior a la segona; i l'Oració demana l'ajut de la Mare de Déu per a posar-ho en pràctica.

Sota aquesta escenografia trobem autèntiques perles, com és ara la declaració que les argumentacions lul·lianes no donen la fe, a la qual ens referirem més avall; o, ja en camp mariològic, la declaració sobre les relacions entre maternitat divina i recreació (175, línies. 170-188). Però en aquesta recensió comuna al *Liber de sancta Maria* i als texts *De recuperatione Terrae Sanc-*

tae dels anys 1291-1292, és particularment interessant de trobar en el primer escrit allò que, tal com veurem, serà un dels perns del segon, el de la queixa davant el 'mal estat del món', que en el primer serà constantment descrit sota els punts de vista de cada tema i resumit mitjançant la doctrina lul·liana de la primera i de la segona intenció, en el sentit que aquella situació deplorable es pot definir com la degradació d'allò que ha d'ésser primera intenció en segona i al revés (42-43).

* * *

En aquest punt s'escau de concentrar uns instants l'atenció en el llibre que porta el segon títol. Els autors hi han aplegat, seguint l'ordre alfabètic que correspon a un diccionari, els conceptes que han estat definits en els diversos llibres lul·lians amb totes les definicions que s'hi troben (69-98), on no manquen les trenta del *Llibre/Liber de sancta Maria* (72/III.7). És digne de tot elogi el fet de cridar l'atenció sobre la importància de les definicions per a la comprensió de la doctrina de Ramon Llull; segueix essent-ho l'esforç posat pels autors a assenyalar la integració de les definicions en el desenvolupament i la dinàmica de l',Art' (40-56), però ells mateixos reconeixen que hi ha obres (i en concret el *Llibre de Santa Maria*) en les quals no és aplicat l'esquema general. I val a dir que al crític li hauria plagut d'allò més trobar alguna explicació del fet que, justament el llibre que ens ocupa, tracta o se serveix de les definicions de manera ben particular, com de punt de partença damunt el qual incideixen, cada una a la seva manera, Lloança, Intenció i Oració, ultra l'Ermità amb les seves preguntes. Aquesta constatació demostra que la dinàmica (o les dinàmiques) que Ramon Llull aplica a les definicions és o són molt més àmplies que les que hom pot aprendre en el llibre que ens ocupa. I és de dolendre, no sols perquè ens deixa insatisfeta la gana de saber, ans també perquè sembla confirmar una tendència, ja assenyalada en aquestes pàgines del volum XXII (2003), 574, a atribuir el màxim d'importància a l'esquema estàtic de l',Art' en detriment de la seva dinàmica. Una major atenció a casos per ventura poc 'artístics', com el dels trenta capítols del llibre que ressenyem, segurament hauria fet més justícia a la riquesa dels registres literaris lul·lians i certament hauria contribuït a enriquir els coneixements dels lectors. Augurem que, si es presentés una altra ocasió, aquesta fos aprofitada.

* * *

La segona part del volum de CC és dedicada als dos texts amb els quals Ramon Llull manifestà la seva reacció i la del poble cristià davant la pèrdua del darrer cap de pont a Terra Santa el 1291, Sant Joan d'Acre, texts amb els quals una vegada més demanava al papa que es posés davant en l'esforç comú *De recuperatione Terrae Sanctae*. La llarga introducció al tema (257-322) recorda primer les interpretacions de fractura entre la missió i l'ús de la força (com les que limiten aquest ús al temps posterior a la pèrdua de San Joan d'Acre), enfront les quals Domínguez creu que les successives posicions lul·lianes sobre el tema tenen «una profunda coherència» i que la caiguda d'Acre no hauria produït un trauma tan profund (262); així ell primer esquemmatitza les explicacions dels autors entorn el binomi 'missió-croada': uns exposen la realitat de la croada i intenten d'encaixar-hi algun text lul·lià; d'altres, apleguen texts lul·lians, a partir dels quals «pretenden dilucidar, sistematizar y aclarar las ideas lulianas sobre la cruzada» (254); l'autor, per la seva banda, presenta unes «divagaciones introductorias» (266), en les quals declara limitar-se a «aportar algunas reflexiones sobre el contexto histórico-ideológico» en què aquelles posicions foren formulades (267).

Les dites 'divagacions-reflexions' comencen constatant l'impacte de la pèrdua de Sant Joan d'Acre, que, però, no hauria tallada la continuïtat del tema teòric de la 'croada', car «todas las empresas anunciadas o llevadas a cabo por la cristiandad occidental contra los musulmanes en el Oriente mediterráneo en los años posteriores a la toma de Acre no sólo siguieron empleando la misma terminología, sino también conservando todo el bagaje ideológico que sirvió para fundamentar el hecho y el ideario cruzado en los dos siglos anteriores» (268), continuïtat que

l'autor va exposant en resumir la ideologia de la cúria romana en relació a la croada, vista com a ocasió d'exercir i manifestar la supremacia papal, que hauria qualificat de ‚passagium’ tota acció bèl·lica no sols contra infidels, ans també contra càtars i albigesos, contra Frederic II Hohenstaufen i gibel·lins (272: [o contra Catalunya després de les Vespres Sicilianes]). Llull, en canvi (i ací l'autor s'autodefineix), «desde la primera hasta la última de sus propuestas... propone una visión genuina, quizá trasnochada y utópica, que no sólo tiene como fiel calibrador el Santo Sepulcro sino también el entorno musulmán y, lo que se podría denominar, obstáculo intermedio cismático al viaje de Ultramar» (273).

Les pàgines següents resumeixen les crítiques de l'opinió pública contemporània, també contra la mateixa empresa de ‚croada’, però sobretot contra els abusos que s'amagaven sota les grans sumes de moneda que l'empresa proporcionava, i de les quals els reis eren els primers assedegats i els papes els primers interessats a tenir-los lligats complaent-los (276-281); també una sèrie de publicacions sobre el tema escrites entre els dos concilis de Lió (1274) i de Viena (281-291). La darrera secció pròpiament introductòria informa sobre la personalitat de Nicolau IV, al qual anava destinat el *Llibre de passatge*, i sobre les seves preocupacions relatives a situacions vinculades al camp tradicional de la croada: els grecs, els tàrtars i l'estat de Terra Santa, tant abans com després de la pèrdua de Sant Joan d'Acre (292-302).

La introducció s'acaba amb un ampli resum tant del curt *Quomodo Terra Sancta recuperari potest* (303-307), com del *Tractatus de modo convertendi infideles* (308-315), al final del qual l'autor es pregunta quin dels dos escrits és anterior (315-316) i manté l'ordre donat pel manuscrit de París, BN, lat. 3174 i reproduït al començament d'aquest paràgraf (1: *Quomodo...*; 2: *Tractatus...*), sense fer cas que el de Sevilla, Colombina, 7-3-41, segueix l'invers (1: *Tractatus...*; 2: *Quomodo...*). L'ordre de les còpies en els manuscrits no és important, sí que ho és la prioritat o posterioritat dels dos escrits entre ells, tal com anirem veient. Per això, en unes meves pàgines absolutament contemporànies que l'autor no pogué conèixer (eren publicades el 2002 i les de l'autor són del 2003), un servidor vaig optar clarament per l'altre ordre, fent cas de la referència del *Quomodo...*, a l'«alia [ordinatio], quam fecimus hic infra, que magis generalis est quam ista» (331, línies 80-81), i vaig col·locar el *Tractatus...* abans del *Quomodo...* (ATCA, XXI (2002), 176-181); aleshores, però, només m'interessava la insistència de Llull a demanar escoles de llengües i per això no insistia en la relació entre els dos texts.

Ara, però veient que el prof. Domínguez no ha fet cas de la paraula ‚ordinatio’ (la transcriu un parell de vegades dins breus fragments a la pàgina 313, i l'equipara al ‚plan de Ramon’ en el primer fragment i al ‚plan’ en el segon), començaré deplorant que el dit professor no s'hagi adonat que l'ordinatio, esmentada per Ramon Llull, no és un ‚pla de Ramon Llull’, ans havia d'ésser una llei, tal com demostra el fet que hagi d'ésser promulgada amb abast universal i estable (*Tractatus*, p. 340, lín. 74: ‚per universum mundum publicata’; cf. 347, lín. 113), una llei que la *Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels* defineix com a ‚decretal’ (ATCA, I (1982), 34, lín. 30), i, com la de les decrets, la seva vigència no havia de desaparèixer amb la mort del papa promulgant (*Tractatus*, p. 338, línies 38-40), ans perdurar «quousque propositum consequeretur de subiugando universum mundum Ecclesiae romanae et sacrosanctae» (340, línies 75-76). Ramon Llull utilitza el mot com a substantiu en casos diversos, o com a verb (‚ordinare’), i el repeteix una quarantena de vegades entre els dos texts (entre les quals no s'ha de comptar l'‚ordinationis’ del *Quomodo*, 330, lín. 71, que no és una llei papal, ans la disposició de les unitats sarraïnes d'atac).

La quarantena esmentada presenta una gran diversitat, perfectament ordenable a partir d'un parell o tres de fragments que defineixen el punt central de la dita ‚ordinatio’:

«Finis quare Deus creavit mundum, est ut ipse cognosceretur et diligeretur, ut sic mundus in bono statu consistere non potest, nisi se habeat ad illum finem, quare creatus est. Reducere mundum ad praedictum finem consistit in ordinatione praedicta, quia in ipsa ordinatione praedicta sunt principia et media, quae conueniunt ipsi fini et sunt de sua natura...» (*Tractatus*, 345, línies 32-47).

«Reducere mundum ad finem, quare creatus est, possibile est; et illa possibilitas in altitudine bonitatis, etc., consistit non in infirmitate earum... Patet, ergo, quod sine ordinatione praedicta mundus ad suum finem reduci non potest secundum potestatem humanam» (*Ibid.*, 349, líns. 8-14).

L'ordinatio', doncs, i amb ella els dos tractats lul·lians, apunten alt, molt més amunt que a la simple ,recuperatio Terrae Sanctae' (que, d'altra banda, sembla concretar-se en una operació sobretot damunt Grècia: 337, líns 4-5; 331, lín. 82): apunta i apunten a l'objectiu lul·lià màxim, al fet que el món pari de trobar-se en mal estament i s'encamini vers el ,bon estament'.

Elaborar una tal ,ordinatio' recau, sens dubte, en la responsabilitat de la jerarquia eclesiàstica, sobretot en la del papa, però també en la de les altres autoritats:

«... propter hoc exaltauit Deus personas in hoc mundo communes, sicut summum pontificem et fratres eius, praelatos, reges et barones, ut in uniuerso fieret ordinatio, quod quilibet homo de toto suo posse cordis et animae Deo seruiret, qui totum hominem requirit et particulariter (et?) in uniuerso. Et, si ordinatio praedicta et ea quae ad ipsam pertinent fieret, non uideretur quod altior ordinatio possit fieri ad finem, qui est sine fine, scilicet ad seruendum Deo et dignitatibus eius in bonitate, magnitudine, aeternitate, etc.» (*Ibid.*, 347, líns. 111-118).

I encara:

«Oportet, ergo, quod summus pontifex et fratres eius et alii uiri ualentes ordinent ita magnam et altam ordinationem, quod totus mundus in uia ueritatis deueniat, ita quod magnitudo multo magis sit infusa in bono quam in malo, et in scientia quam in ignorantia et in uero quam in falso; et sic de aliis. Haec autem fieri potest secundum praedictam ordinationem» (*Ibid.*, 348, líns. 150-155).

No cal dir que dins l',ordinatio' universal, que col·loca totes les coses en el seu lloc i en la direcció correcta (i només dins aquest marc), figura la ,recuperatio Terrae Sanctae', que en la seva part missional amb la frase «iuxta ordinationem datam supra in tertia parte» (*Tractatus*, p. 345, lín. 22), ,ordinalitza' tot el programa missional exposat en la tercera part del *Tractatus* (pp. 340-344), de la mateixa manera que la frase «si autem ista ordinatio praesens...» (*Quomodo*, p. 331, lín. 80; cf. *Tractatus*, p. 340, lín. 73) transforma en ,ordinatio' tota la correcció del pla bèl·lic de les dues primeres parts del *Tractatus* (336-340) introduïda pel *Quomodo*, el qual no és res més que una correcció de la primera proposta d'estratègia d'avanç vers l'Orient.

Les altres compareixences de l',ordinatio' completen el dibuix de la proposta lul·liana: la base econòmica és el delme anyal de tots els rèdits dels béns eclesiàstics (*Tractatus*, 352-353, líns. 13-19) i en la versió definitiva del projecte bèl·lic el seu producte ha d'anar al cardenal legat encarregat de repartir les pagues (*Quomodo*, 330, líns. 31-34).

Llull està convençut que, teòricament, la seva proposta és encertada des de tots els punts de vista: des de dalt, perquè es basa en les mateixes dignitats divines (*Tractatus*, 349, líns. 4-5); des del mig, perquè hi veia l'ocasió de posar remei a una mancança, que exposa d'aquesta manera:

«Per ordinationem praedictam, consequetur aequatio uoluntatis ad potestatem et sapientiam. Christiani namque magnam potestatem habent agendi bonum et sapientiam habent ad faciendum ipsum, et, si coaequatur eis uoluntas in magnitudine, Deo iuuante, illud bonum in actu deueniret. Sed, si uoluntas deficiat ratione suae paruitatis, excusationem habent sapientia et potestas, non autem uoluntas. Et si coaequatur uoluntas cum sapientia et potestate in uniuerso secundum ordinationem praedictam, tunc christiani facient posse suum, et si ipsi sciant uti sapientia, potestate et uoluntate seruendo Deo,

quanto magis Deus aget in ipsis de sua potestate, sapientia et voluntate. Vnde, rationibus praedictis, christiani obligati sunt ad coequandum uoluntatem in magnitudine cum sapientia et potestate, quam eis Deus dedit» (*Tractatus*, 346-347, líns. 80-92).

Aquest és un paràgraf sobre el qual el prof. Domínguez sembla haver-se trobat empegueït, ja que es limita a dir que «este plan lograría que los cristianos actuasen con sabiduría y poder. Voluntad, sapiencia y poder se unirían para hacer el bien» (313, VII); en realitat, en la doctrina missional lul·liana la reflexió del dit paràgraf és cèntrica, tal com hom pot veure en els números 7-9 del capítol CCCXVI del *Llibre de contemplació* (OE, II, 1150), i ve a dir el següent: la missió cristiana ha d'ésser continuació de la de Crist i els Apòstols; però, si trobem en aquella idèntic nivell de saber, poder i voler (aquest, fins al sacrifici de la pròpia vida), en el poble dels cristians el saber i el poder són certament majors que en qualsevol altre, però, en canvi, el voler falla i cal que saber, poder i voler estiguin en nivell idèntic. I així, en la reacció a la pèrdua de Sant Joan d'Acre Llull veia l'ocasió d'assegurar el màxim de decisió efectiva per a «posar tot lo món en bon estament» i, dins aquest, encaminar-se vers la recuperació de la Terra Santa.

També mirada des de baix Llull considerava que la seva proposta era encertada, perquè se'n podien esperar nombre de béns o d'avantatges, per exemple:

- el de la plena implicació igualitària de les tres capacitats humanes (saber, poder, voler) en la implantació del 'bonus status' (*Tractatus*, 350-351, líns. 65-82);
- el d'assegurar la preponderància efectiva de la primera intenció (*Ibid.*, 348, líns. 131-142);
- el de fer les paus entre els senyors cristians que, en comptes de guerrear entre ells, se n'anirien a lluitar contra els infidels (*Ibid.*, 347, líns. 93-98);
- produiria un semblant efecte pacífic entre els Ordes Militars (*Ibid.*, 351, líns. 91-92);
- també en les relacions entre clergues i laics (*Ibid.*, 351, líns. 112-114);
- i entre llatins, cismàtics i infidels (*Ibid.*, 350, líns. 53-64);
- desactivaria el perill tàrtar (*Ibid.*, 345, líns. 39-40; 350, líns. 51-52);
- i permetria de conquerir i de mantenir la Terra Santa (*Ibid.*, 349, líns. 22-23).

El prof. Domínguez propugna «una consideración coherente de la obra luliana en su conjunto y del contexto donde estos textos se formulan» (263), però confesso que, fora d'allò que ja consta en les pàgines anteriors d'aquesta recensió, no he sabut trobar tal 'consideración coherente de la obra luliana en su conjunto', més encara he hagut de constatar que en la nota 12 de la mateixa pàgina, en la llista de llocs del *Llibre de contemplació*, on «Llull no rechaza la fuerza de las armas en la confrontación con el infiel», no és citat el capítol 346 del dit *Llibre*, un text lul·lià major sobre el tema de la conversió dels infidels, en el núm. 21 del qual trobem aquesta formulació:

«On, si la C[omunitat dels cristians] mou la I [potència motiva] entel·lectual a endreçar la I entel·lectual de los infeels, adoncs és leguda cosa que per armes e per força sensual se movi la I sensual de la C contra la I sensual dels infeels, qui vol destruir la I sensual de la C.».

Una quinzena d'anys després d'haver estat escrita aquesta frase i tot el capítol, la seva doctrina tenia ocasió d'ésser posada a la pràctica, perquè, almenys en la proposta de Llull, s'hi complien els dos condicionants: el de col·locar en primer lloc la propagació de la fe i el de viure en un moment en què l'atac infidel amenaçava de destruir, almenys en part, la cristiandat, i que, en conseqüència calia defensar-se'n.

No puc tenir cap dubte que, tretes les concrecions de la confrontació espiritual entorn de la fe i de la material en la previsió d'un 'passagium', tots els elements dels nostres dos texts ja vénen de l'esmentat capítol 346, tema sobre el qual no m'estenc, perquè puc remetre al volum XXII d'aquest anuari, 564-578; el fet nou és la sensació d'amenaça creada a Roma per la pèrdua de Sant Joan d'Acre, a la qual els ambients decisius de la cúria romana, amb Nicolau IV

al capdavant, intentaven de respondre dibuixant una estratègia en la qual havia de col·laborar tot el poble cristià, les línies mestres de la qual havien d'ésser formulades en un document oficial, una decretal, que s'havia de publicar i aplicar arreu. L'ambient febril de la cúria romana durant el segon semestre del 1291 és recordat pel prof. Domínguez (300-301). Fou convidat Ramon Llull a aportar el seu punt de vista o ell el presentà espontàniament? En qualsevol de les dues hipòtesis, aquest és el marc on cal col·locar tant el *Tractatus* com el *Quomodo* (que no és res més que una revisió parcial del primer, segurament elaborada després que hom li féu avinent que el papa no es desplaçaria per posar-se al davant de l'empresa, però veia clar que calia unitat de comanament). Ramon Llull no hauria fet res més que aprofitar les idees exposades en el *Llibre de contemplació*, adaptant-les a un projecte de 'passagium', el primer pas del qual havia de tocar Grècia, és a dir, l'Imperi d'Orient.

L'estudi del text, homologable a les del «Corpus Christianorum», no deixa de presentar alguns detalls gens convincents com la interpretació suau de l'impacte en la cristiandat per la pèrdua de Sant Joan d'Acre (269, nota 26, on la referència a la pàgina 347 ha d'ésser 346), però el mateix autor recorda que en una lletra circular (encíclica) del 18 d'agost del 1291 el mateix papa parlava d'«extrema amargura» (300); per a mi no hi ha dubte que la «tristitia» de Llull s'ha d'interpretar en el sentit d'«extrema amargura». En la pàgina 312, nota 124, l'autor accepta la teoria de la «compulsory evangelization», sense anar a la font, on no es tracta de cap «evangelization», ans d'una escola obligatòria per a infants, on, com en totes les escoles, hom «mostra» i no evangelitza; remeto a ATCA, XXII (2003), 569-570, nota 12. I n'està segur el prof. Domínguez que, segons Ramon Llull, «el conocimiento de la verdadera fe llevaría necesariamente a su aceptación de la misma» (311, línia 6 del final de pàgina)?; pel que sembla, el prof. Domínguez, no ha llegit el *Liber de sancta Maria*, car en la pàgina 178 del mateix volum hauria trobat dues línies diàfanes: «...neque christiani cum illis [infidelibus] disputantes possunt illud [lumen fidei] dare illis, QUONIAM FIDEM NEMO DARE POTEST NISI FILIUS TUUS ET TŪ» (línies. 158-160); aquesta és una doctrina amb la qual qui es vulgui considerar lul·lista no pot jugar, i espero que en el futur el prof. dr. Fernando Domínguez Reboiras l'hagi apresat ben bé.

Hi ha petits detalls sobers, com la «pellegrinatio» de 258 (d'on vé?), els «Analen» de 283, nota 52 (són, per ventura, una marca de suppositoris?), o la manca de les pàgines al final de 285, nota 58. Llegeixo a la pàgina 307: «quam fecimus hic infra, quam magis generalis est quam ista», quan el text de la pàgina 331, línia 81, diu correctament: «quam fecimus hic infra, quae magis generalis est quam ista»: al meu temps, el segon «quam» de 331/81, no se'l podia permetre un marrec de primer de llatí, si volia aprovar.

La frase acabada de transcriure podria donar el desllorigador de la qüestió sobre la prioritat o posterioritat dels dos nostres tractats: el *Tractatus* ja era redactat i copiat en elaborar el *Quomodo*; però aquest hauria estat copiat en les pàgines inicials d'un quadern romanes en blanc, i, en canvi, el *Tractatus*... ja era escrit «hic infra», potser per assegurar que hom llegís de bell començament la versió definitiva sobre l'estructura, l'activitat i la financiació de l'hipotètic «Ordo de Spiritu Sancto» i ja sabés a què atendre's en arribar a la versió inicial del *Tractatus*. Però en la cronologia aquest és anterior al *Quomodo*, extrem que almenys hauria de constar de forma ben diàfana.

Una paraula sobre un detall metodològic: sempre que es refereix a la *Petició de Ramon a Celestí V per a la conversió dels infidels*, editada per qui signa aquesta recensió, l'autor, en comptes de presentar al possible lector el text original, que és el que segueix el títol acabat de recordar i fou publicat en les primeres pàgines d'aquest anuari (ATCA, I (1982), 9-46), el remet a una traducció llatina, que de cap manera no és atribuïble a Ramon Llull; i en aquest sentit, fins i tot no resulta massa intel·ligible la referència a l'inventari d'obres lul·lianes d'Anthony Bonner (OS, II, 555, III, 15), car allí resulta ben clar que el llatí és traducció: caldria, doncs, que el prof. Domínguez donés raons objectives, científiques, convincents i apodíctiques, en virtut de les quals la seva preferència per una traducció, fins i tot per la que no és feta pel mateix autor, respon, no pas a raons tan elevades com les de fílies o fòbies personals, sinó a les més estrictes exigències metodològiques.

Raimundi LULLI, *Tabula Generalis in mari in portu Tunicii in medio septembris anno MCCXCIII incepta et in civitate Neapolis in octavis Epiphaniae anno MCCXCIV ad finem perducta* edidit Viola TENGE-WOLF (Raimundi Lulli Opera Latina, XXVII; Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CLXXXI), Turnhout, Brepols Publishers 2002, 204* i 262 pp.

Les tres pàgines de pròleg serveixen a l'autora per a precisar l'objectiu del present llibre, on l'edició del text (segona meitat del volum) és precedida per un estudi substantiu d'unes dues-centes pàgines (primera meitat). Parteix de l'observació que fins ara no ha estat estudiada l'evolució de l'*Art* lul·liana des de la primera formulació explícita en l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* fins a la definitiva en l'*Ars generalis ultima*, en la qual evolució la *Tabula generalis* representaria una pedra mil·liària (9-10); per això, l'autora ha aprofitat el treball d'edició del text per a realitzar, sobretot en el primer capítol de l'estudi introductori, una recerca sincrònica i diacrònica més precisa sobre allò que és més propi en el sistema lul·lià de pensament, que esbrina les primeres manifestacions de l'*Art* en la *Vita coetanea* (i, doncs, la idea que Llull se'n feia), salta a les seves bases filosoficoteològiques amb vistes a un mètode de discussió doctrinal i de fonamentació de qualsevol ciència, i acaba tocant el tema de la relació entre *Art* i Teologia (10*). Els altres dos capítols són dedicats, respectivament, a esbrinar la complicada transmissió textual tant de l'original català com de la traducció llatina (10*-11* i 53*-93*) i al comentari de l'autora als successius capítols de la *Tabula generalis* (11* i 94*-193*).

Des del començament, la *Vita* ens fa assistir a la recerca de la 'forma et modus' que havia de tenir el llibre de Llull per a la conversió dels infidels, 'forma et modus' que hauria vist clars en la il·luminació de Randa; però les successives informacions de la mateixa biografia sobre l'aplicació de l'*Ars* en viatges de missió o en estades en ciutats universitàries, condueixen l'autora a aquest resultat: «La seva *Art*, vista com a mètode per a la conversió dels infidels, havia fracassat, però sobrevivia com a instrument per a trobar la veritat i com a ciència universal» (21). La confrontació doctrinal amb no cristians, no podent-se basar en 'autoritats' acceptades pels diversos interlocutors, havia de trobar un altre punt de partida el de l'acceptació de la creença en un únic Déu totpoderós, bo i just (24), confrontació que desapareix de nombre de llibres de l'*Art*, com en la *Taula general*, «transformada definitivament en una ciència universal neutra» (30). Conversió dels infidels, doncs, i àdhuc l'elaboració d'una ciència teològica, haurien passat a ocupar un lloc a l'ombra de la teoria general del coneixement científic (32-33), la qual, però, hauria tingut l'objectiu de proporcionar una base vàlida en ella mateixa tant a teologia com a la credibilitat de la doctrina cristiana (51-52).

Som així arribats al llibre de la *Tabula generalis*, l'autenticitat lul·liana de la qual és indiscutible; l'obra tingué un considerable ressò, car se'n han conservades tres còpies manuscrites i trenta-set de la traducció llatina (55-78), la comparació de les quals condueix al resultat que existiren dues versions textuais del text català i també dues de la traducció llatina (78-83), ja que el català és l'original (84-93), divisió que repercuteix en l'aparat crític al text.

A partir d'ací l'autora emprèn una detallada anàlisi de la *Tabula generalis* i de les seves distincions, en la qual són immediatament constatables dues característiques: la de tenir en compte i, doncs, d'assenyalar les variants que ha sofert la formulació d'una doctrina en les successives exposicions de l'*Art* lul·liana entre el 1290 i el 1308 (94), i la d'atendre no sols a l'aspecte estructural dels successius temes (alfabet, principis absoluts i relatius, cambres, regles, qüestions), ans també al dinàmic, és a dir, al joc dels dits temes a l'hora de posar a la pràctica les possibilitats cognoscitives de la dita *Art* (114 ss.).

Enmig d'aquestes anàlisis de les successives pàgines de la *Tabula...*, trobem formulacions més generals, com la que el dit llibre «és la primera obra de l'*Ars*, en la qual l'autor ja de bell començament exposa de forma resumida el propi sistema en els seus trets bàsics i en els seus elements constitutius» (112*), o més específiques com la que afirma que «l'element propi de l'*Art* consisteix en la combinatòria» (145). No podria deixar d'assenyalar l'abundància d'anàlisis pròpies i de texts paral·lels d'altres obres lul·lianes que el lector pot trobar en els centenars de notes de l'estudi introductori.

L'edició de la *Tabula generalis*, tant en el text com en l'aparat crític, ocupa les 262 pàgines del cos del volum pròpiament dit i es llegeix amb satisfacció, lloança que en aquest moment, per malhaurança, no és pas possible d'aplicar a moltes de les preteses edicions de texts llatins.

Assegurada la lloança a la feina ben feta, assenyalarem algun punt del treball de la doctora Tenge-Wolf, ni que només sigui per a informació complementària dels lectors: és interessant l'observació que en lul·lisme l'encert a formular les preguntes és més important que les respostes (41*); però, sobre el tema de la (pretesa?) butlla de Gregori XI contra les obres catalanes de Llull, *Conservationi puritatis catholicae fidei* (25*, nota 42), no sembla que a hores d'ara es pugui mantenir desinformat el possible lector de l'estudi intítulat *De Ramon Llull a Nicolau Eimeric...*, publicat en aquestes pàgines del volum XVI (1997), 7-129, i repetit en dues edicions, barcelonina i mallorquina.

En les pàgines 27*-28*, notes 46 i 49, l'autora toca aquell punt tan important dins la temàtica lul·liana que és el de les 'raons necessàries', però és de doldre que es limiti a remetre a la *Quaestio de congruo*, que no és de Ramon Llull, tal com fou demostrat en aquestes pàgines d'ATCA, XXI (2002), 651-658.

L'estudi inicial de la dra. Tenge-Wolf contribuirà molt positivament a conèixer l'evolució de l'art lul·liana entre la seva primitiva formulació en l'*Ars inventiva veritatis* del 1290 i la definitiva de l'*Ars generalis ultima* i de l'*Ars brevis*, del 1308 (94*-193*); i el lector resta amb la recança que l'autora no hagi donat un altre salt fins a les primeres obres de Ramon Llull, sobretot en llegir en la pàgina 188, línia 78, el sintagma «haec significatio et probatio», característic del *Llibre de contemplació*, tal com hom pot veure en aquest anuari (XXII (2003), 561-578), encarant-se i clarificant la relació entre la, diguem-ne, metodologia de la demostració, formulada en les obres més primitives i la dels manuals 'artístics'.

La dra. Tenge-Wolf ens acaba de donar una excel·lent edició llatina d'un dels texts cabdals de l'art lul·liana, la *Tabula generalis*, amb la torna d'un estudi detallat de les modificacions que cada un dels seus components ha sofert entre el 1290 i el 1308, ultra una informació abundant sobre els manuscrits, en els quals s'ha conservat la *Taula*. Rebi amb la nostra enhorabona el desig que, tal com diem en català: Per molts anys pugui fer semblants obres!

Josep Perarnau

Miquel BATLLORI, *Il lullismo in Italia. Tentativo di sintesi. Aggiornamenti di* Francesco SANTI e Michela PEREIRA. Traduzione di Francisco José Díaz MARCILLA (Medioevo, 8), Roma, Pontificio Ateneo Antonianum 2004, 208 pp.

Aprofitant la situació d'exili dels anys 1932-1939, imposada als jesuïtes per la Segona República Espanyola, i mantinguda durant la consecutiva guerra civil, l'aleshores estudiant jesuïta Miquel Batllori, segurament per impuls del P. Ignasi Casanovas, que li publicà en els «*Analecta Sacra Tarraconensia*» els primers estudis sobre manuscrits, aprofità els mesos de vacances per a resseguir biblioteques sobretot del nord d'Itàlia escorcollant-hi fons bibliogràfics i documentals, que anys després serien aprofitats en alguns dels seus camps d'estudi com, per posar un exemple ben divers del que ens ocupa, els dedicats als jesuïtes de Països Catalans, expulsats per Carles III Borbó i científicament actius i ben valorats en ciutats italianes.

Un d'aquests camps és el que dóna títol al present llibre, inicialment (és a dir el 1944) publicat en una revista de Madrid i, pel fet d'ésser-ho en els moments més tenebrosos de la Segona Guerra Mundial, de repercussió més aviat limitada.

Seixanta anys, doncs, després que es trobava en plena preparació i cinquanta després d'ésser publicat, arriba al públic italià aquesta traducció, realitzada a partir del text original, revisat per al volum segon de l'*Opera Completa* (València, Tres i Quatre, 1993). El mateix autor volgué que els profs. Francesco Santi i Michela Pereira omplissin el buit dels cinquanta anys posteriors a la primera publicació.

La monografia del p. Batllori és un treball clarament destinat a una primera i global informació sobre el tema, que manté tota la seva vigència. La seva primera part és dedicada a presentar els catorze o quinze viatges de Ramon Llull a ciutats italianes entre el 1277 i el 1313 (62-90), per a cada un dels quals trobem les fonts que en donen testimoniatge i els resultats de la investigació amb els punts encara a esbrinar i precisar. Tots els viatges tenien idèntic comú denominador, encara que el resultat fos molt divers: nul o pràcticament nul els fets en cort romana, poc més positiu el de l'illa de Sicília, més falaguer el de les ciutats marítimes, Gènova, Pisa, Nàpols o Venècia.

Després d'una primera visió de conjunt (94-110), el cos del llibre sembla seguir la imatge tan lul·liana de l'arbre. Trobem, en efecte, en les primeres pàgines les llavors de la sembradura inicial, que són els manuscrits lul·lians més primitius o les còpies que semblen haver-se'n derivat abans de la primera edició impresa d'un llibre lul·lià a Itàlia el 1480 (100-102), i que tot fa suposar procedents sobretot dels fons de Gènova i de Venècia, amb un cas notable de difusió en la traducció italiana del *Llibre de meravelles* (103-110); d'altres fonts contribuïren a engrandir el corrent lul·lià, com el Cisma d'Occident, durant els primers anys del qual els lul·listes catalans s'aixoplugaren en l'obediència romana, fugint de l'avinyonesa pròpia de l'inquisidor Nicolau Eimeric (111-114), o les grans aportacions com la del bisbe de Pàdua, Fantini Dandolo, que, potser per la relació amb el cardenal de Cusa, propicià a casa seva el magisteri dels mestres de l'Escola Lul·liana de Barcelona, o la del metge venecià Nicola Poli, encara constatable en els volums d'Innichen-San Candido (111-127), sense oblidar les primeres manifestacions a Itàlia del lul·lisme alquímic (127-130).

Amb la impremta, Itàlia es converteix en centre difusor del lul·lisme, sobretot amb l'edició de tractats 'artístics' (131-134); alhora, però, esdevenia marc de les lluites entre lul·listes i antilul·listes, inicialment entorn del tema de la Puríssima, que, però, comportà una segona onada i anada de mestres catalans a Itàlia, ara a Roma (134-138 i 157-159), alhora que italians aprenien lul·lisme a Mallorca o patrocينaven edicions de Llull o de mestres de l'Escola Lul·liana (139-147). Per la seva banda, el lul·lisme italià més conegut es decantava per la combinatòria o per l'alquímia (148-154).

Des de Trento fins a començ del segle XVIII, alhora que l'interès per l'obra lul·liana normal s'anava morfonent, s'imposaven les lluites entorn l'ortodòxia lul·liana i el culte al Beat (157-161), i els temes de combinatòria (162-169), i d'alquímia (169-171).

«Nella storia del lullismo italiano, il secolo XVIII rappresenta l'epoca di massima decadenza» (171), excepte en la lluita doctrinal entorn l'ortodòxia lul·liana, amb les intervencions tan decidides de Prospero Lambertini-Benet XIV. Però Itàlia contribuï a aquells primers passos de l'estudi crític de Llull i el lul·lisme que serien la biografia dels Bol·landistes per als *Acta Sanctorum Junii* i les *Opera omnia* de Magúncia (171-176).

Els dos segles posteriors assistiren als primers passos del lul·lisme en els nostres dies, tant en l'edició i estudi de texts, com en la resposta a les acusacions d'heterodòxia (176-178).

* * *

Les pàgines signades per Francesco Santi i Michela Pereira foren explícitament volgudes pel p. Batllori. En les seves Santi subratlla que el planteig historiogràfic positivista del llibre, idèntic al dels historiadors catalans anteriors al 1936, mantingut per ells com a manifestació de continuïtat després del 1939, fou aquell al qual tornaren investigadors italians després del 1945; retorna a la significació de certes ciutats italianes en la biografia i els projectes de Ramon Llull i, en continuïtat amb la perspectiva que col·loca Itàlia en la zona meridional de l'Imperi, en connexió amb allò que succeïa 'oltr'Alpi' (10-33).

Michela Pereira subratlla el fet que Batllori donà bel·ligerància al lul·lisme alquímic en un moment en què a Itàlia era desestimat, ja que només durant la dècada dels anys 1950-1960 arribaren els primers resultats oferts pel grup format entorn el prof. Eugenio Garin, contemporani de les tesis de Francesc A. Yates. Ningú no pensa a atribuir un text alquímic a Ramon Llull (40), però el problema consisteix a esbrinar la coincidència entre ambdós. L'autora ho fa

a base dels dos primers texts alquímics lul·lians: el *Testamentum*, d'entorn el 1350, comparteix les idees lul·lianes bàsiques, com la del dinamisme de la natura exposada en el *Liber chaos*, idea compartida per Yates, o la teoria de la dinàmica natural que desemboca en la de la transmutació (42). El *Liber de secretis naturae sive de quinta essentia*, del 1360-1370, torna a insistir en el fet de les transmutacions a partir del 'chaos' i s'apropia d'elements estructurals amb referències a l'*Arbor scientiae* i a l'*Ars brevis* (52-54). En el marc del Renaixement i del posterior Barroc augmentà la distància entre l'obra autèntica i l'alquímica alhora que aquesta passava a formar part del «bagaglio culturale dei paracelsisti e degli scrittori di 'segreti'», però és un camp pràcticament inexplorat (56).

Heus ací que, mig segle després d'haver estat fet públic i globalment considerat, aquest estudi manté tota la seva vigència i podem esperar que finalment farà grans serveis en l'actual desvetllament de l'interès italià per l'obra de Lull, i en especial per la seva repercussió en la cultura italiana.

Josep Perarnau

Arnau de VILANOVA, *La prudència de l'escolar catòlic i altres escrits*. Introducció de Jaume MENSA.

Traducció de Jordi RAVENTÓS (Clàssics del cristianisme, 93), Barcelona, Enciclopèdia Catalana 2002, 210 pp.

En volums anteriors, les pàgines d'aquesta secció estan acostumades a oferir informació i judici sobre publicacions relatives a Arnau de Vilanova. Però el volum que ara ens ocupa té característica especial en el sentit que, segurament sense excepció, els anteriors títols recensats eren o texts del mateix Arnau de Vilanova o estudis d'autors actuals sobre ell, el que ens ocupa, en canvi, és, si no m'erro, el primer intent de posar a les mans del lector català no especialitzat un conjunt representatiu de les seves obres escrites en llatí (51-208), tenint en compte que els seus tractats originals catalans fa mig segle que s'hi troben; un conjunt, de més a més, completat amb una presentació signada per qui en aquest moment, es pot considerar una de les persones més ben informades sobre Arnau de Vilanova i Arnaldisme (7-45). Hi ha, doncs, un doble intent, el de proporcionar al nostre lector un marc a l'altura dels coneixements actuals, i el de posar-li a les mans la traducció catalana de cinc textos no mèdics considerats d'alguna manera representatius. És natural que aquestes nostres línies es fixin tant en la introducció com en l'elecció i la traducció dels cinc escrits arnaldians.

La introducció pot ésser considerada sota un doble biaix, el de l'actualitat i el del futur. En la seva realitat actual, la introducció és un excel·lent resum d'allò que la investigació dels darrers decennis ha aportat sobre Arnau de Vilanova. La seva lectura proporciona una imatge real d'aquell personatge, ni que només fos per la seva anormalitat, extraordinari: metge de reis i de papes, mestre universitari de medicina, interessat fins a la medul·la en problemes teològics, autor d'opuscles religiosos que causaren autèntics trasbalsos socials i a ell més d'un disgust, posicionat a favor dels 'espirituals' contemporanis seus: d'entre aquests seus coetanis, els personatges d'«idèntikit» semblant es devien poder comptar amb els dits d'una sola mà, en la suposició que n'hi hagués hagut algun altre en el seu món de l'Occident. Les pàgines del prof. Mensa ens permeten d'anar coneixent aquells trets i fins i tot ens obsequien amb un resum de les que l'autor considera (i segurament amb encert) les tesis fonamentals del pensament arnaldia (29-31). Les pàgines introductòries són doncs, de més a més (i no és pas un mèrit d'abast limitat) un document: com una fotografia de la fesomia d'Arnau de Vilanova, que es possible d'esbossar en els seus trets fisionòmics principals, a començaments del segle XXI.

En una ulterior edició, que cal esperar no massa llunyana, aquesta fesomia resultarà considerablement més completa. Cal, només, adonar-se del fet que, tant en la pàgina 18 com en la 36, la informació relativa a la *Introductio in librum Ioachim de semine scripturarum* es limita al títol; en el futur segurament hom donarà molta més importància a tot allò que és i que representa aquell text primerenc per al coneixement de les posicions teològiques inicials d'Arnau de Vila-

nova, posicions que evolucionarien en el futur, però que, ultra ésser les inicials, de més a més es faran sentir en etapes posteriors. I encara hi ha en aquells moments, teològicament parlant, un altre detall important: si la *Introductio...* fou feta pública entorn el 1290, vol dir que fou mentalment elaborada durant la dècada dels anys 1280-1290, que durant aquells anys Arnau posseïa o tenia a l'abast de la mà el *De semine scripturarum* i que més o menys aquells mateixos anys, i en les poblacions d'Occitània (Montpeller, Besers, Narbona) un 'company de camí' d'Arnau, fra Pèire Joan (Oliu), tenia accés al mateix llibre i en deixava constància en una pàgina de la seva *Postilla in Apocalypsim*, transcrita i publicada l'any 1951 per Raoul Manselli. Per la importància de la *Introductio...* en la formació del pensament teològic d'Arnau i per allò que representa en la col·laboració entre caps espirituals en una contrada que en fou enormement influïda, tal com demostren els nombrosos processos inquisitorials contra 'espirituals' —i amb aquests, els 'màrtirs'— de la primera meitat del segle XIV a Occitània i Catalunya, per força caldrà parlar-hi una atenció que fins ara no li ha estat atorgada.

Aquesta seria l'observació bàsica; n'hi hauria algunes de detall, i em limitaré a assenyalar-ne una: la nota 31 de la pàgina 18 ens remet a un article de Beatrice HIRSCH-REICH, senyora inexistent, car l'autora de l'article allí indicat es posava HIRSCH-REICH; també és inexistent la revista en la qual el dit article hauria estat publicat, unes «Mitteilungen des Instituts für Geschichtsforschung», car la revista austríaca indica ja en el títol ben clar el seu origen: «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung».

En les traduccions és on s'hauria d'aplicar més aquell precepte o almenys avís d'Horaci: «Libros... nocturna versate manu, versate diurna» o el de «...nonum vertatur in anum». Hom s'ha de fer càrrec certament de les imposicions editorials i de les estretors de temps, però també cal que se'n faci de la conveniència que, si alguna cosa cal madurar amb el contacte renovat, gairebé fins a suar-les, són les traduccions. La que tenim entre mans és, de més a més, la primera en català d'obres doctrinals d'Arnau de Vilanova, cosa que hauria d'extremar-ne la condició. Ho dic perquè en una futura (i definitiva) edició, caldria donar una bona repassada a l'actual amb la doble finalitat de treure'n les solucions infidels i de donar més sentit de normalitat a almenys algunes de les altres.

Només d'encetar la del *De significatione nominis Tetragrammaton* m'entrebanco amb aquesta frase: «De fet, pensant molt sovint que el coneixement d'aquesta llengua es podia mostrar al conjunt dels fidels com el fruit de l'educació catòlica...» (51); miro el text llatí i trobo: «Cogitans vero sepius qualiter notitia lingue huius posset fidelium cetui fructum edificationis catholice parere...»; el 'qualiter' de l'original pel 'que' de la traducció no és acceptable, car el sentit és 'de quina manera/fins a quin punt'; tindríem, per tant: «Així, doncs (o: I així), rumiant molt sovint de quina manera...»; també és inacceptable el 'es podia mostrar' pel 'parere': «...de quina manera el coneixement d'aquesta llengua podia produir fruit d'edificació catòlica en la comunitat dels fidels...».

Cavalcant entre la mateixa pàgina i la següent trobem aquesta altra mostra: «...la pietosa religiositat dels garbers i l'afany dels serfs fan que, bo i romanent en el camp, maldin per collir les espigues i depositar-les en l'era havent-ne apilat les garbes»; l'original diu així: «...hoc habet interdum pia messorum fidelitas atque diligentia famulorum, ut remanentes in agro spicas colligere studeant et apponere manipulis coacervatis in area»; potser resultaria més fidel al llatí i al català: «...sovint la piadosa responsabilitat dels segadors i la diligència dels mossos els porta a collir les espigues que havien quedat al rostoll i a afegir-les a les garbes apilades a l'era». Qui ha segat i batut temporades senceres, no crec que hagi sentit a parlar mai de 'garbers'; i qui, romanent en el camp, els garbers i els serfs? Ells almenys semblen els subjectes de 'romanent en el camp'; allò que resta o roman al camp són les espigues que han restat en l'estassada als segadors que fan pallona; i és (o era) normal que tant els segadors com els mossos les pleguessin i les col·loquessin al pilor.

Vull suposar que totes les altres traduccions són intitllables, perfectes i arrodonides. Però les mostres diuen que cal assegurar-se'n.

Els editors mereixen tots els elogis per haver programat dins els «Clàssics dels cristianisme» un volum dedicat a Arnau de Vilanova, l'autor de la introducció i el traductor, també els

mereixen en proporció a llur feina ben feta. I si no hi ha objeccions a la del introductor, sí que n'hi ha, i de greus, a la del traductor.

Josep Perarnau

Sebastià GIRALT I SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista (segle XVI)* (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 5), Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona i Mútua Manresana 2002, 224 pp.

L'autor defineix així aquest treball: «una aproximació a la pervivència d'A. de V. en la impremta moderna, amb una especial atenció per les seves edicions generals i pels medis intel·lectuals interessats en l'opus arnaldianum» (16), i, doncs, un intent de veure el sentit cultural del dit interès per un autor medieval, en un moment en què la moda era l'antiguitat clàssica. El primer capítol, dedicat a les *Edicions d'obres particulars*, presenta un, dient-ho com l'autor, 'heterogeni conjunt' de publicacions de tota mena, tant en llatí com en traduccions a llengües diverses, de tema científic o de dietètica popular, autèntiques o espúries, i de tema alquímic, començant el 1472 o 1473 (17-24). El capítol següent presenta cada una de les sis edicions d'*Opera omnia* impreses a Lió i Venècia en caràcters gòtics, les dels anys 1504, 1505, 1509, 1520, 1527 i 1532, a les quals s'ha d'afegir una gran edició planejada en sis volums, dels quals només isqué el primer (27-31). Segueix un parèntesi, després del qual, cap a darreries del s. XVI, les noves impressions ja han deixat els tipus gòtics i en l'edició de Basilea 1585 empen els rodons i han substituït el vocabulari hel·lenístic pel de la medicina humanística (32-33); l'edició citada reproduceix els mateixos texts, però tant els complements inicials com la taula final són nous (32-33). L'edició de Lió 1586, en canvi, es limita als tractats pràctics i els publica com si fossin unitats independents, encara que en volum únic: *Praxis medicinalis, Breviarium, Praxis chymica*, i dues obres fins aleshores inèdites sobre la darrera temàtica; de més a més, exclou allò que la Inquisició Espanyola havia expurgat de l'edició de Basilea 1585 (33-35). La secció següent subratlla el paper dels responsables intel·lectuals de les edicions (a ells són degudes les variants d'aquestes), tant en la recerca i elecció d'originals del mateix Arnau o de traduccions fetes per ell, com d'escrips alquímics atribuïts, i en la presentació del text, en les introduccions i en les taules (37-48). Trobem pàgines dedicades a *Les obres arnaldianes en el punt de mira de la Inquisició*, la Inquisició Espanyola, és clar, a l'influx del seu índex en els romans, i a l'aplicació que els seus delegats portaren fins als exemplars i ha deixat rastre en moltes pàgines (49-54). L'atenció a l'obra arnaldiana, que es manifestà el 1585 en l'edició de Basilea, coincidí amb l'interès pels escrits de Paracels (55-63). Vénen pàgines intitolades *Arnau en el Renaixement, tradicionalista i innovador*: la valoració que els responsables intel·lectuals de les edicions fan d'Arnau de Vilanova durant el segle XVI depèn del fet que els autors defensin la tradició medieval de les traduccions de l'àrab, o, per contra, humanistes, prefereixin inspirar-se en els clàssics grecs i llatins i revestir els texts amb un llatí recuperat. En una altra línia, l'edició de Basilea 1586 hauria presentat un Arnau com a mestre de medicina pràctica, encara que el més important (65-74).

A l'hora de formular les conclusions de la seva recerca, l'autor ens diu que «el mite d'Arnau és el fons on recolza la seva fortuna en la impremta moderna, que fa reproduir les seves obres i multiplica l'edició de les alquímiques atribuïdes» (75); i «...durant el cinc-cents trobem un Arnau sacsejat pels grans corrents intel·lectuals i religiosos: s'hi interessaven, l'estudien, l'editen metges i intel·lectuals influïts en la primera meitat del segle pel neoplatonisme, pel galenisme arabollatí i per l'humanisme, i en la segona meitat pel paracelsisme i la Reforma. Altres, en canvi, només hi cerquen una àmplia recopilació de remeis...» (77).

L'anterior estudi bàsic és enriquit amb tota una rècula de complements: de *Catàlegs i repertoris bibliogràfics*, amb els corresponents gràfics i taules d'obres i edicions (81-134); i els cinc apèndixs, amb complements textuals d'algunes de les edicions: la *Carta nuncupatòria de Tommaso Murchi a Gian Luigi de'Fieschi*, de les tres primeres edicions (136-141); la *Arnaldi Vita* de

Symphorien Campier (142-151); la dedicatòria del *Typographus lectori medico et p[hi]losopho salutem*, Basilea 1585 (152-156); i les *Ad lectorem benevolum* i *Bibliopola ad lectorem*, Lió 1586 (156-159), en text original i traducció catalana. El llibre es clou amb les *Notes* a l'estudi inicial (161-195) i la *Bibliografia* (198-218).

* * *

No cal dir que, prescindint de petites relliscades gens tràgiques (p. e., la Inquisición Española no fou establerta contra la Reforma, cosa que trobem afirmada en la pàgina 56, ans contra els criptojeus; la Reforma només vingué a donar nova vida a un tribunal que vers 1530 ja havia perdut la raó d'ésser), tant el dr. Jon Arrizabalaga, que suggerí el tema, com l'autor que ha esmerçat una gran quantitat de temps a estudiar-lo i a posar a l'abast dels interessats el resultat de les seves recerques, mereixen un cordial reconeixement i alhora una paraula d'ànim a no interrompre el treball en un camp que fins ara només havia suscitat un interès escadusser.

La lectura d'aquestes pàgines ha despertat en el crític el record d'un punt de referència, que no veig citat enlloc, ni en les pàgines finals: la *Bibliografia de les impressions lul·lianes*, d'Elies Rogent i Estanislau Duran, nascuda de forma semblant a com ha sorgit el llibre del dr. Giral, i que, esdevinguda obra imprescindible i tothora vàlida, segueix oferint una informació bàsica per a tots els estudis de lul·lisme. No podríem tenir dins un espai no excessiu de temps, la *Bibliografia de les impressions arnaldianes* de Sebastià Giral i Soler? Seria una contribució que col·locaria per ella sola pedra mil·liària en la no massa llunyana commemoració del VII Centenari de la Mort d'Arnau de Vilanova.

Faxit Deus!

Josep Perarnau

Josep HERNANDO, *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 52), Barcelona, CSIC 2003, 788 pp.

L'escorcoll sistemàtic, al qual el prof. Josep Hernando sotmeté la documentació notarial barcelonina del segle XIV, ha fruitat en resultats diversos, alguns dels quals en forma de llibre (p. e., el dedicat lectors i llibres en la Barcelona baixmedieval, ben conegut dels nostres lectors per la recensió d'ATCA, XVI (1997), 509-511) d'altres en forma d'article, algun dels quals ha estat publicat en aquestes pàgines dels volums XII (1993), 141-271, i XVI (1997), 131-298. El llibre que ens ocupa és el més recent resultat d'aquell escorcoll sistemàtic.

En general, hom ha valorat molt la importància i el pes social i econòmic de l'esclavitud durant l'Antiguitat; no gensmenys, la transcendència economicosocial del col·lectiu d'esclaus durant l'Edat Mitjana a les ciutats mediterrànies, entre les quals es troba Barcelona, és també molt considerable, tal com han demostrat diversos treballs de recerca (Charles Verlinden, Joaquim Miret i Sans, D. Sancho, Josep M. Madurell, Manuel Gual, Maria Teresa Ferrer, Roser Salicrú, etc.). Si durant el segle XIII els esclaus que hi havia a Barcelona eren majoritàriament sarraïns, originaris dels diversos regnes de la Península i del Nord d'Àfrica, durant el segle XIV els esclaus provenien de tots els indrets de la Mediterrània i fins i tot de més enllà, tant a causa de les guerres, el cors i la pirateria, com del comerç i tractes pròpiament dits.

La documentació notarial integrada en aquesta obra procedeix de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), de l'Arxiu de la Catedral (ACB), i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). L'autor ha assegurat el buidatge sistemàtic i exhaustiu de tots els protocols notariais dels esmentats arxius, corresponents al segle XIV, treball que ha fruitat en la collita de més d'un miler de documents o instruments notariais (per la precisió: 1071), que, directament o indirecta, es refereixen als esclaus islàmics o musulmans, objecte d'aquest estudi. La tipologia dels documents que contenen notícies d'esclaus és molt variada: compraven-

des, donacions, permutes, comandes, manumissions, testaments, contractes de treball i d'aprenentatge, préstecs amb penyora d'esclaus, etc.

El consistent bloc de documentació, regestada i gairebé sempre transcrita, ha permès al prof. Hernando d'elaborar una visió de conjunt d'aquell segment social, començant pels aspectes demogràfics, on ha quantificat els percentatges que dins l'esmentat col·lectiu corresponien als sarraïns blancs, als negres, als llors o als turcs, i a negres i llors entre els islàmics; també per edats i sexes; i el nombre de lliberts.

La compravenda d'esclaus i tot allò que girava al voltant de la dita operació és objecte de particular estudi, començant pel fet que Barcelona fou un centre important de tracta d'esclaus, raó per la qual el nombre més alt de documents correspon a contractes de compravenda. Per això podem conèixer els preus i les modalitats diverses de transaccions, que tant podien ésser individuals com de famílies senceres; i els noms de tractants i d'intermediaris; i les garanties jurídiques d'estat d'esclavatge o els llocs de destinació.

Un dels detalls que més afectava el preu de la transacció era l'estat de salut de l'esclau, car en depenien les expectatives del seu rendiment; els documents aplegats han permès de conèixer les principals malalties que incidien fins i tot en la validesa de la compravenda, car permetien l'evicció o redhibició, tema tocat per l'autor en un altre estudi, ja resumit en aquestes pàgines (cf. ATCA, XXII (2003), 549, núm. 17.803).

Esclavatge i treball eren conceptes connexos: ací trobem síntesi de detalls documentats en relació a l'aprenentatge, als oficis, o al treball de les dones esclaves. El treball, de més a més, podia ésser un camí vers la llibertat.

L'esclau es trobava en el marc d'una religió diversa de la seva i la societat ambiental no desaprovava l'ocasió d'integrar-lo, també en punt de religió; són documentats adoctrinament i predicació, com també els texts utilitzats, entre els quals destaquen els de Ramon Martí, *De secta Machometi* i *Explanatio symboli Apostolorum*.

Un altre capítol analitza amb detall els camins pels quals l'esclau podia arribar a la seva màxima aspiració, la llibertat; un d'aquests era la 'talla' o préstec de diners fet a l'esclau per a autoreimir-se; no mancaren els actes de gràcia de l'amo, ni les decisions testamentàries; i sempre restava la possibilitat, tan insegura, de la fuga. Hi havia camins d'alliberació per a les esclaves.

La integració en la societat catalana dels esclaus que ja havien obtinguda la llibertat (lliberts o alforres) és sintetitzada en el darrer capítol d'aquest estudi introductori.

La part central del volum (257-708) és dedicada a l'apèndix documental, normalment transcripció i regest, comptades vegades a aquest darrer tot sol (casos de repetició), dels 1.071 instruments notariais; les transcripcions són completades amb notes crítiques informant dels accidents redaccionals, que el notari hagué de fer constar.

El volum és completat amb gràfics i quadres sinòptics, i amb nombroses taules, que multipliquen la utilitat del conjunt. Taules d'esclaus sarraïns, d'esclaus turcs, d'esclaus negres, d'esclaus llors i d'esclaus d'altres nacionalitats; taules de compradors i venedors i d'altres persones no sotmeses a esclavatge. I amb taula de topònims. Les darreres pàgines són de bibliografia.

Ja per aquest sol llibre, el prof. Hernando és mereixedor d'agraïment per la quantitat d'informació que ha posat a l'abast dels estudiosos en el nou volum sobre un tema del màxim d'interès i actualitat, agraïment que s'ha d'estendre a totes les persones i institucions que han acollit, recolzat i publicat aquest bell volum; i ha d'ésser felicitat per l'esmerç de feina i de condició que ha posat en les transcripcions i en els complements editorials de la documentació com són les anotacions crítiques i les taules. La possibilitat de coneixement de la societat barcelonina del segle XIV, en una franja tan important com són els esclaus, però també en d'altres de més vinculades amb la nostra temàtica com són els llibres i l'ensenyament, resulta els darrers anys considerablement facilitada per la feina del prof. Hernando. Grans mercès!

Josep ESTELRICH I COSTA, *El monestir de Santa Elisabet. Beguins, terceroles, jerònimes 1317-2000* [Pròleg de Teodor Òbeda, bisbe de Mallorca] (Arbre de mar, 9), Palma de Mallorca, Edicions Documenta Balear 2002, 416 pp.

Per ventura en poques institucions religioses es donaria la coincidència d'una persistència de set segles sota un mateix edifici en el barri de sa Calatrava (19-24), d'un arxiu pràcticament complet, i d'un capellà servidor que, després de passar-se nombre d'hores escorcollant l'arxiu i tantes d'altres estant al dia de les publicacions que, ni que fos de lluny, s'hi podien referir (405-410), s'hagi decidit a exposar als interessats, de fora, les informacions sobre els dits set segles només accessibles des, de dins, el monestir. Saludem, doncs, ja d'entrada, aquest, 'funiculus triplex'.

Perquè allò que fa particularment llèpol aquest llibre és que el dit arxiu és segurament aquella part del monestir que anà sobrevivint les tres etapes que ja consten en el títol, sense perdre res de l'herència de la o de les anteriors. Això ha permès de reconstruir la trajectòria d'aquella casa en els tres períodes corresponents a les successives comunitats de beguins (1317-c. 1335), de terceroles o terciàries franciscanes (1336-c. 1485) i de jerònimes, del 1485 als nostres dies. En conseqüència, el llibre ens ofereix un tríptic, la primera part del qual és dedicada a la comunitat de beguins (27-47), la segona a les terceroles (51-64), i, no cal dir-ho, la part més important a les jerònimes (67-404), que el 1985 celebraren la continuïtat migmil·lenària de la mateixa comunitat en la mateixa casa (17-18).

La primera secció, dedicada a l'època dels beguins, aplega notícies singulars sobre la reina Sança de Mallorca, reina de Sicília i de Jerusalem, i el seu germà, Felip de Mallorca i sobre la presència de 'fratres de penitentia' o 'de tertio ordine sancti Francisci' a Mallorca ja des de començaments del segle XIV, acabant amb un apartat dedicat al grup de companys que eren del mateix hàbit d'Antic de Vic, que el 1335 han de tancar casa perquè «nullus... in Maioricis invenitur» (47). Ací caldria distingir entre els «Fratres de Poenitentia Ihesu Christi», en general coneguts com els 'saccati/del Sac', ben estudiats en la casa de Barcelona (ara parròquia de Santa Anna) i presents en alguna altra població catalana com Castelló d'Empúries (en casa que abans havia estat dels Pobres de Lió), extingits en aplicació del concili II de Lió, que limitava els ordes mendicants als que ja tenien dos-cents anys de vida (augustinians i carmelitans), i als franciscans i dominicans; els Homes de Penitència; els 'del Sac', doncs, també tenien casa a Mallorca (36); quant a Ramon Llull, el *Breviculum* de Karlsruhe dedica una de les il·lustracions al moment en què el bisbe de Mallorca li imposa l'hàbit de penitència, cosa que el devia col·locar sota la disciplina del bisbe, però no necessàriament dins un grup, per exemple, de terciaris franciscans. Tot porta a suposar que la casa d'Antic de Vic servia d'allotjament als seus companys i copartícpis d'hàbit i que el grup seguí la seva vida fins al 1335; res d'estrany: els de Barcelona i els de Vilafranca del Penedès feren la seva vida deu anys més, fins que els darrers, per la denúncia d'un terciari franciscà de Siena, rebotat perquè no li havien donat diners, foren sotmesos a procés inquisitorial, com a conseqüència del qual el bisbe de Barcelona prohibí que fessin vida comunitària. Hom es pot preguntar si aquella constatació mallorquina del 1335 segons la qual no hi havia a Mallorca cap company ni ningú de l'hàbit d'Antic de Vic, no era conseqüència d'una prohibició episcopal similar. I un petit detall: el gironí, amb qui el frame-nor Bernat Fuster mantingué correspondència, fa temps que té nom i cognom: Guillem des Quer, notari i secretari del consell municipal de Girona: l'afectà el procés contra els de Vilafranca del Penedès, cosa que el convertí en 'víctima' no sagnant d'un altre procés, 'in causa fidei'. Per cert, m'adono que, a diferència dels de Barcelona, que viuen a casa de Jaume ces Fonts, i dels de València, que ho fan en l'Hospital dels Beguins, propietat de la Ciutat, els 'socii' del grup d'Antic de Vic viuen en casa pròpia del grup, de la propietat de la qual disposen en testament, i que la compren i venen; és un detall important per a la configuració de la fesomia espiritual del grup; la 'Casa dels Beguins' de Vilafranca del Penedès no consta de qui era.

Desparegut, per extinció natural o provocada, el grup d'Antic de Vic i venuda la seva casa, aquesta és immediatament ocupada per un grup femení de 'terceroles' o 'terciàries franciscanes'; tanta pressa obliga a preguntar-se si tota l'operació no fou programada amb tot detall. De

fet, la casa fou habitada per un grup femení (seria quelcom més que una convivència?), que només cent anys després hi construí església (57-58) i després sofrí una persistent campanya de desprestigi que propicià que els protectors de la futura Escola de Lul·lisme demanessin l'expulsió de les terceroles i el destí de casa i església a favor de la dita escola (61-62); les terceroles foren expulsades (63), però casa i església passaren a una comunitat de Jerònimes. No era la primera vegada que es realitzava la transformació o substitució d'una comunitat terciària per una de jerònima, car sembla que entorn el 1378 ja s'havia aplicat a Santa Maria de la Mejorada, prop Olmedo, al bisbat d'Àvila, transformació o substitució que el 1397 havia estat confirmada per Benet XIII, amb la butlla *Dudum pro parte*, conservada a l'ASV, *Reg. Aven.*, 302, ff. 505-506, publicada en la seva 'species facti' en el meu *Dos tratados espirituales de Arnau de Vilanova en traducción castellana medieval* (Monografías, 25), Roma, Instituto Español de Historia Eclesiástica 1976, 12-13. Era, doncs, una solució aplicada feia més d'un segle, i, doncs, segura.

Aquesta seria l'etapa definitiva de Santa Elisabet del 1485 ençà i les pàgines que la descriuen, ultra les notícies sobre la comunitat i els edificis (església, convent: amb l'esglai del 1623 per les esquerdes en la fàbrica del temple: 235) i la vida diària (204-207), en contenen que susciten més el nostre interès, com per exemple, que els dos llibres bàsics de la nova fundació, el *Llibre de les constitucions del monestir* i l'*Ordinari de les cerimònies i costums*, hi arribaren traduïts al català des de Sant Maties de Barcelona (80 i 116-117); que entorn el nou monestir de jerònimes es formà un grup dels principals lul·listes mallorquins del Renaixement (Bartomeu i Guillem Caldentey, Francesc Prats: 168-170), els quals, en connexió i amb Gabriel Móra i Isabel Cifre i la seva 'Criança', determinaren l'espiritualitat mallorquina fins a la 'conversió' de Jeroni Nadal (139-141, 161-162, 165-166 i 180). Assistim també a moments particulars, com la visita de l'emperador a Mallorca el 1541 (190) o els anys de tivantor portada als tribunals entre el monestir, guanyador, i el bisbe de Mallorca, Pere d'Alagó i Cardona entorn el 1685 (263-275). El darrer apartat sobre patrimoni cultural sobretot de tipus artístic i sumptuari, conté notícies sobre llibres de cor (327) i composicions musicals mallorquines (329); també sobre l'arxiu (330-333), amb les corresponents pèrdues els anys de la desamortització (366).

Assenyalem dos complements, ultra el constant recurs i transcripció de documents: el de les reproduccions de pàgines manuscrites: 76-78, 121-124, 145-148, 176, 222, 234, 289 i 383, sense que hi manqui mostra d'alguna d'impresa: 124; i el plec de fotografies a color entre les pàgines 192-193, les quatre darreres de les quals són reproducció de fragments de manuscrits.

Diguem per acabar que Josep Estelrich no sols ens ha assegurat l'accés a set segles de vida d'una institució religiosa mallorquina, ans encara ho ha fet amb una narració d'evident qualitat: passaran anys —o segles?— fins que el monestir de Santa Elisabet tingui una reconstrucció del seu passat que superi la que ara ens ocupa. En la qual hom no sap què admirar més, si la condícia secular de les religioses a salvar tot paper que donés fe d'aquella vida o la paciència de l'autor que ha sabut traure profit de tota mena de dades, des de les relatives a la vida d'una comunitat dedicada a la contemplació, fins a les que fan referència a les repercussions materials d'aquella vida, i ha estat amatent a assenyalar les vinculacions de la vida amagada dins aquell monestir amb l'entorn illenc i ciutadà, sobretot amb els corrents culturals en general i més específicament espirituals que incidien en la comunitat a través de decisions episcopals o de les aportacions de capellans qualificats.

Enhorabona, doncs, a tots els qui han fet possible aquest bell llibre, sobretot al seu autor.

Josep Perarnau

Diplomatari Borja. 1. Dirigit per Miquel BATLLORI, València, Edicions 3 i 4, 2002, 624 pp.

Finalment, després d'anys de preparació, arriba a les mans dels estudiosos i del públic en general aquest més que consistent volum, en el títol del qual per ventura l'element més significatiu és el número 1.

Explicar-lo és elemental per a la comprensió de l'obra, a la qual, si en portada és posat un número 1, per lògica cal suposar que el o els editors donen a entendre que en seguiran d'altres.

El número 1 i els futurs que ja esperem, designen els arxius en els quals ha estat trobada i dels quals ha estat transcrita documentació relativa a la família dels Borja, destinada a arribar a estudiosos i lectors en successius volums de la sèrie, començant pel present, que conté els documents proporcionats per fons diversos de l'Arxiu del Regne de València (ARV); cal suposar que els números següents contindran la documentació del mateix ARV posterior al 1429, que és l'època de l'esclat esplendorós dels Borja, i la trobada en l'Arxiu Històric Municipal de València, en l'Arxiu de la Catedral de València, en l'Arxiu Episcopal i Metropolità de València i en l'Arxiu de Protocols del Reial Col·legi del Corpus Christi de la mateixa capital. Després, cal suposar que seguiran volums dedicats a fons tan importants com l'Arxiu Reial de Barcelona, l'Arxiu Secret Vaticà de la Ciutat del Vaticà, i d'altres.

És normal que, essent el primer de la col·lecció, el volum que ens ocupa contingui pàgines introductòries a tot el conjunt, com així és en realitat, car els *Documents de l'Arxiu del Regne de València (1299-1429)* només compareixen en la seva tercera part, des de la pàgina 243.

En les anteriors, ultra les explicacions editorials, trobem els temes tractats en la primera secció per Luis Pablo Martínez i Miguel Navarro conjuntament, que signen els títols *Els Borja a l'Arxiu del Regne de València* (24-28) i *La historiografia i els orígens dels Borja* (29-50): un esborrany parcial d'aquest títol, signat només per Luis Pablo Martínez, ha estat publicat sota l'epígraf *Los orígenes de los Borja y la manipulación de la memoria genealógica*, dins «Estudios sobre los Borja», de la Real Academia de Cultura Valenciana, núm. 25, 105-130; i en la segona, dels dos mateixos autors *Els Borja, de la conquesta del regne a la del bisbat de València* (52-162); de Vicent Pons Alós, *l'Heràldica dels Borja* (163-181); d'Agustí Ventura i Conejero, *Els orígens de la família Borja a la ciutat de Xàtiva* (183-208); de Vicent Terol i Reig, *Els Borja i la Vall d'Albaida* (209-227); i de Ximo Company, *Lleida en la projecció internacional dels Borja* (229-242).

De la secció terça, que amb els seus apèndixs i índexs ocupa ella sola gairebé dues terceres parts del volum (243-606), se'n fan responsables els dos principals curadors amb la col·laboració de Núria Ramon i Maite Framis, les quals, després de les obligades puntualitzacions sobre la metodologia de l'edició (244-245), enceten el *Diplomatari* pròpiament dit amb el regest d'un document datat el 30 de maig del 1299 i el fan arribar fins al del 19 d'agost del 1429, en el llinar mateix del gran salt en el cursus honorum d'Alfons de Borja, nomenat ja i pocs dies abans d'ésser ordenat bisbe de València pel cardenal legat Peire de Foix.

Contra allò que propugnen molts documentalistes, els responsables d'aquesta edició s'han decidit a donar només regest de gran nombre dels dos-cents vint-i-dos documents que hi ha en el cos del volum, alhora que de molts d'altres (que, en la mesura en què el pas del temps avança, són també més nombrosos) n'és oferta la transcripció íntegra i d'alguns la part més interessant per a la temàtica borgiana. No cal dir que de tots n'és indicada la localització arxivística i que un bon nombre són completats amb notes a peu de pàgina. Hi ha encara un bloc de CCCXV regests (així, numerats amb xifres romanes), datats entre el 30 d'agost del 1419 i el 9 de juny del 1429, sempre de l'ARV, *Reial Cancelleria*, corresponents a lletres del rei Alfons Trastàmara, contrasignades per Alfons de Borja en qualitat de regent la reial cancelleria (436-536), de les quals hom pot deduir els afers en què hagué d'intervenir i l'itinerari d'aquells anys. D'aquest apèndix hi ha quadre sinòptic on consten les característiques de cada document (537-581).

Els actuals curadors de l'edició insisteixen en el detall que si aquest aplec (i potser els següents, tant com es basin en documentació d'arxius valencians) ha estat possible, això és degut a un treball tan llarg com obscur de Lluís Cerveró i Gomis, al qual és dedicat el present *Diplomatari* (9).

La utilització d'aquest primer volum és facilitada per successives taules: onomàstica (582-600), i toponomàstica (601-606). Hi ha bibliografia (607-623).

Tenim a les mans o damunt la taula el primer volum, digne de tota lloança des dels diversos punts de vista. Ja el 1976 l'esmentat Lluís Cerveró comentava al p. Miquel Batllori, amb una punta de facciós humorisme, que la seva obra sobre els Borja «ja comença a ésser tan antiga com ells» (24-25); esperem que l'arribada del volum que portarà el núm. 2 i els successius no afegeixi més vellúria a aquesta obra col·lectiva sobre els Borja; perquè tal com es presenta, sense desmerèixer ni una micra l'aportació de tots i cada un dels col·laboradors, aquesta bona i bella obra que és el volum 1, s'ha d'agrair a la trilogia de noms que són els esmentats Lluís Cerveró, i Miquel Batllori, i el de l'editor comercial Eliseu Climent: una bona i bella obra per l'enquadració, pel paper, per la impressió, per les il·lustracions (un pèl estranyes en un llibre de documentació dels segles XIII-XV, pura i dura) i pel fet que la relació entre el pes específic de l'obra i les, si no m'erro comptades, faltes de llatí, de composició o d'impressió, resulta clarament favorable a l'efecte d'obra ben feta.

En acabar el seu pròleg, el P. Miquel Batllori estampava una sentència, a la qual no puc fer altra cosa que associar-me plenament: «...sense les generoses aportacions de les diverses institucions públiques, una empresa com aquesta no hauria pogut ésser ni tan sols iniciada. I sense tal mecenatge no podrà ésser ni prosseguida ni enllestida» (18).

Aquest és el quid de la qüestió; perquè mentre el diplomatari es pugui alimentar de la documentació dels arxius valencians, ja bàsicament aplegada per Lluís Cerveró i Gomis, potser no serà dificultat invencible la successiva aparició dels volums 2 i següents; afegim-hi la relativa dificultat que poden presentar l'Arxiu Reial de Barcelona o l'Arxiu Secret Vaticà. Però, i després? Perquè el cost principal d'una obra d'aquest tipus no és pas el de la impressió tipogràfica, ans el de la recerca, la transcripció (per a la qual és indispensable un domini d'una llengua llatina cada vegada més oblidada) i la presentació dels documents.

Estic segur que l'empresari editor ha fets els seus càlculs i que ell veu el futur assegurat, però no deu ésser sobrer des d'aquestes pàgines manifestar la temença que una bona i bella obra com és aquest volum, si no pogués tenir continuïtat, es convertiria en objecte d'aquella burleta que fins i tot es troba en l'*Evangelii*: «Ecce homo qui cepit aedificare et non potuit consummare», ço que Déus no vulla, que deien els medievals!

Josep Perarnau

Susanna VELA PALOMARES, *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XV*. IV, Andorra, Arxiu Històric Nacional 2002, 528 pp.

[Miquel RIBOT D'EIXIRIVALL], *El Llibre de la terra. Un llibre de privilegis* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1997, 318 pp.

Encara que els acomunem sota recensió única, aquests dos volums tenen cada un la seva pròpia personalitat, ja que ambdós informen d'aspectes ben diversos de la realitat andorrana del segle XV. I si el *Diplomatari...* aplega de diferents arxius, públics i privats, des de l'ACA, passant pels diocesà i capítular de la Seu d'Urgell, pels de les parròquies i dels comuns andorrans i pels de les institucions estatals com el del Tribunal de Corts, variats documents sobre pluralitat de relacions privades entre persones, tan imprevisibles com la mateixa existència, el segon pressuposa l'aplec general i concentra l'atenció en documents que en el segle XV contribuïen a configurar la personalitat pública d'Andorra, entre els quals en trobem algun de tan important com la concessió del senyor episcopal, immediatament reafirmada pel cossenyor comte de Foix, facultant els caps de casa de les parròquies a constituir un consell únic, el Consell de la Terra. Era el 1419 (133-135 i 139-140).

* * *

Tal com acabem d'assenyalar, després de l'estudi introductori, el *Diplomatari...*, (13-50), aplega cent-vint documents, cronològicament ordenats, que s'allarguen durant tot el segle XV.

I encara que en general se'n troben de tota mena (compra-vendes, actes de dotació i escreix de núvies, capítols matrimonials, problemàtica entorn de censals, testaments, nomenament de tutor, inventaris ,post mortem', quantitats dels honoraris notarials), un punt es va repetint en aquestes pàgines perquè gairebé contínuament es devia repetir en la vida: la solució de conflictes derivats de pastures, que obligaven a pactar les futures formes d'explotació (67-76, 80-89, 90-94, 95-97, 105, 118-119, 120-123, 194-200, etc).

La informació, però, comença per les llistes de caps de casa, que permetrien de refer la demografia d'un lloc en un moment determinat, com la de la Maçana entorn el 1430, que hom pot llegir en la pàgina 203, i sembla completa atès que es tracta de lluçió d'un censal que requeria damunt tota la comunitat i que, per tant, exigia el consentiment de tots els afectats; en canvi, no sembla tan completa la dels caps de casa d'Ordino (81).

Essent tant agrícola com sobretot ramadera la base econòmica d'aquelles comunitats, eren essencials les pastures i el dret a plevir-se'n, però alhora font constant de conflictes, als quals, tal com ja hem dit, hom cercava solució per camins diversos: acord de les parts, compromissaris i en darrera instància, sentència judicial. La dita base econòmica permetia una ben delimitada forma de vida, que hom pot endevinar darrere els inventaris de béns (136-138, 162-163); les limitacions d'aquesta economia desembocaven en la recerca d'altres fonts de financiació o de seguretat econòmica, i així trobem ja en la primera meitat del segle XV, el recurs al censal i al violari (110-111, 112-116, 124, 141, 164-165). Les parròquies es sostenien certament en delmes i primícies, però també en compromisos de financiació habitual, com el que podem veure en el capbreu a favor de la parròquia d'Encamp, el qual, de més a més, fa referència explícita a un de més antic (166-167).

La lectura d'aquest volum porta a la impressió que l'estructura jurídica d'aquell moment congruïa un punt conflictiu: el de la perflia d'oficials i saigs dels senyors a engrandir llurs prerrogatives en direccions diverses: fent recaure en els habitants la guarda dels presos (179-182) o la plantada de forques (228); o exigint pagaments per passos que havien d'ésser lliures (353-355, 354, 385-388, 411-413, 417-419, 420-429, 430-432), serveis que ells en virtut del càrrec havien d'assegurar; contra llurs pretensions les parròquies obtingueren dels cossenyors confirmació dels costums ancestrals.

La introducció dedica una atenció particular a l'estructura política d'Andorra, tal com es dedueix de la documentació del segle XV (17-17). En aquest sentit, difícilment es deu poder trobar un text més explícit que la declaració del Capítol de la Seu d'Urgell en la seu vacant del 1437 (207-212), segons la qual el cim del poder públic andorrà es trobava en els comtes de Barcelona-reis d'Aragó, «senyors i superiors en tota llur dominació» pel fet de trobar-se les terres d'Andorra «dins lo Principat de Catalunya e àmbits d'aquell»; sota el qual sobirà el senyoriu damunt la terra d'Andorra és de l'església de Santa Maria d'Urgell, personificada en seu plena pel bisbe residencial i en seu vacant pel Capítol catedralici (210); en conseqüència, «lo spectable comte de Foix és feudatari de la dita església e (h)a aquella és de fidelitat tengut e obligat, e al dit capítol estant la seu vegant; e en les dites valls ha hagut solament certa senyoria e limitada, devallant de la església d'Urgell, seguons se conste en certs pariatges fets entre lo senyor bisbe e lo dit espectable comte ladonchs presidents en lur bisbat e lur comdat» (209). El fragment és llarg, però no li és sobrer ni una lletra, i fins i tot diria que és estrany que el document que el conté hagi resistit fins ara inèdit en l'Armari de les Set Claus. Entorn aquest tema, seria interessant d'afegir documentació d'altres fonts, com és ara la relativa a la presència d'andorrans en la cort de Montsó del 1585, que hom pot llegir en les pàgines 471-474 del llibre sobre *La cort general de Montsó (1585)*..., ressenyat més endavant.

La lectura dels documents confirma que hom ha procurat «la correcció acurada de les transcripcions dels textos» (50), perquè la primera impressió és positivament bona. Però a mesura que hom s'endinsa en el volum aquella resulta menys diàfana perquè certes (i no escasses) grafies obliguen a qüestionar-la, car només en dues pàgines, les 134-135, trobem aquestes lectures que, pel cap baix, són dubtoses: 134, línia 2: ,benaveure < benavenir(?)'; línia 10 del final: ,proinde < providere (?)'; línia 7 final: ,processit < processerit (?)', cas repetit en 135, lín. 5 del

final; i lín. 3 del final: ,congregationi < congregatione'; i a la pàgina 135, lín. 8: ,tamen < dum tamen' i ,innoria < innoxia'. Demano permís per assenyalar-ne dos de catalans: els ,clemasles' de 137/5, no seran pas els vulgars i fumats ,clemasles'; i els ,sogons' de la línia 17, no seran els ,fogons', amb confusió de la ,s' llarga i la ,f'? L'editora responsable afirma que «els errors i les mancances només són meus» (50), però ens permetrà que en dubtem; ja se sap que «la culpa és tan negra, que ningú la vol», i estic segur que aquesta (si culpa hi ha) deuria anar més ben repartida.

El volum es clou amb una taula onomàstica, on, cada nom és completat amb la seva qualificació (465-487), una de toponímica (489-498), una de càrrecs públics i oficis, aplegats dins les respectives poblacions (499-509), i una de tipologies documentals (511-512). Hi ha vuit reproduccions fotogràfiques de pergamins o de pàgines de manuscrits (515-522) i tres altres fotografies andorranes (523-525).

Resumim reafirmant la importància d'aquest recull de documentació andorrana del segle XV, felicitant de cor tots els qui d'alguna manera o d'una altra hi han col·laborat, començant per les autoritats andorranes que han ofert al seu poble la documentació que permet de tenir sòlida coneixença del propi passat, en el qual just els documents demostren, d'una banda, la consciència d'ubicar-se ,dins lo Principat de Catalunya' i, de l'altra, la constància a solucionar per camins de concòrdia les dificultats més que de convivència, de pretensions entorn les pastures, vitals per a les Valls.

* * *

A diferència del recull de documentació andorrana del segle XV, el *Llibre de la terra* forma una unitat bibliogràfica, fruit de la feina del notari Miquel Ribot d'Eixirivall, el qual en els anys 1485-1490 anà aplegant i transcrivint els trenta documents que considerarà bàsics per a la vida col·lectiva d'Andorra. Conservat amb la signatura de ms. núm. 12 dins l'Armari de les Set Claus, ara a l'Arxiu Històric Nacional d'Andorra, és finalment posat a l'abast dels estudiosos a través d'un llibre, la dignitat tipogràfica del qual és a l'altura de la importància, que la dita compilació i el llibre original que la conté, tenen per al Principat d'Andorra.

La part principal i més interessant per a les nostres pàgines és la central, que conté edició crítica dels vint-i-sis documents constitutius del recull (100-190) i els quatre apèndixs (191-198), als quals s'ha d'afegir l'aparat crític per a cada un dels documents i apèndixs (199-246).

Val a dir que Miquel Ribot féu una recerca de documents que en algun cas es remunta fins al segle XI (la donació de propietat sita a Santa Pal·làdia, d'Arcavell, del 1008: 146-147), donació que en temps posteriors tindria imitadors i que Miquel Ribot sembla haver tingut un cert interès a fer constar, potser per deixar clars els drets de l'església d'Urgell a Andorra, encara que no fossin drets baronials, en el qual cas també s'hauria interessat per les permutes (136-137 i 140-141, dels anys 1028 i 1082, sobre la Lloreda). Però les peces d'aquest aplec que més criden l'atenció són les que fonamenten les particularitats andorranes, com el *Pariatge* del 1278 (118-129), que, ultra determinar allò que correspon a cadascú dels dos cossenyors, dóna els noms (si no de tots poc se'n deu faltar) dels caps de casa andorrans que també el signaren.

És molt versemblant que en la seva situació actual, el *Llibre de la terra* no sigui una obra que el notari Miquel Ribot d'Eixirivall donés per acabada; la reflexió sobre la documentació transcrita fa la impressió d'un dipòsit on de moment tot cabia i d'on al seu temps per fer un autèntic *Diplomatari d'Andorra*, s'haurien pogut triar aquells instruments que configuraven políticament o institucionalment les Valls d'Andorra i aquells que demostraven les prerrogatives dels seus habitants. Em refereixo, no cal dir-ho, a la col·lecció de delmes i primícies (núm. 3, del 1176), al reconeixement dels drets del comte de Foix, amb la contrapartida d'abolir els mals usos de cucugia, eixorquia i testardia (núm. 4, del 1275), no cal dir al *Pariatge* del 1278 amb la consegüent confirmació pontifícia del 1289 (núms. 5 i 6); al jurament de fidelitat dels andorrans al bisbe de la Seu (núm. 7, del 1231); a les condicions de l'obligació d'anar a l'host

del bisbe de la Seu (núm. 11, del 1430); a l'acord sobre pes i preu dels formatges que els andorrans donen al bisbe i al capítol de la Seu (núm. 14, del 1497); a l'obligació que pesa damunt el saig de pagar en les qüestions (núm. 18, del 1390); a la llibertat dels andorrans de defensar terres i emprius contra qualsevol invasor (núm. 19, del 1332); a l'exempció de pagar drets al mestre dels Ports o lleuda a la Cerdanya, perquè són vassalls del rei de Catalunya-Aragó (núms. 20, 21 i 22, del 1403, 1493 i 1485); a drets i serveis mutus entre Andorra i Castelló (núm. 23, del 1201); al dret dels andorrans a pescar (núm. 24, del 1440); i a les concessions dels dos cossenyors a catorze peticions dels andorrans (núm. 25, del 1433). En canvi, no acabo de veure que haguessin d'entrar en un definitiu *Llibre de la terra* les compra-ventes, les permutes, o les donacions privades. Potser la mateixa baixa qualitat de les còpies del llibre actual confirmaria que aquestes no tenien en les seves pàgines aquella categoria que una recopilació seriosa de prerrogatives legals i privilegis requeria, car segurament Miquel Ribot sabia escriure amb plena correcció quan es tractava de feina encarregada per clients.

Fos la que fos la intenció, a la qual responia el *Llibre de la terra*, i sigui la que sigui la naturalesa de l'actual, el fet és que el dit llibre és un monument literari de vàlua extraordinària per a la memòria col·lectiva del poble andorrà, extrem confirmat pels segles que el dit llibre ha estat conservat com un tresor en l'armari o «Arxiu de les Set Claus»; i que les autoritats del país són dignes de tot elogi pel fet no sols d'haver-lo fet publicar, ans encara d'haver-ho fet d'una forma tan digna, no sols per la qualitat de l'edició, sinó també pels estudis i els complements que l'acompanyen.

Els estudis comencen amb el d'Ignasi Baiges i Jardí, que documenta Miquel Ribot d'Eixirivall com a notari en exercici a Andorra en el pas del segle XV al XVI i fins i tot com a redactor del *Llibre de les ordinacions dels habitants de les Valls d'Andorra*; demostra que aquell notari se serví d'alguna de les peces copiades en el *Còdex miscel·lani* del mateix fons i del *Llibre del consolat* (o de *privilegis*), ara a la Seu d'Urgell, AM; i considera que el seu aplec del *Llibre de la terra* responia a un interès particular (17) i ús privat (19); el *Llibre*, però, hauria conservat en el seu estat actual la forma primitiva, tal com confirma l'anàlisi codicològica (43-52); els documents aplegats il·lustren sobre les successives etapes de l'Andorra comtal, episcopal, cossenyeria, en particular de la dels segles XIV-XV (22-42).

Amb tota la seva indiscutible autoritat, el prof. Josep M. Font i Rius esbrina la mateixa documentació des de l'angle jurídic (55-79), i, tot i no formar un conjunt orgànic, l'analitza primer en el seu aspecte formal «com a fonts del coneixement del dret vigent o viscut en la seva diversitat tipològica» (56-64) i després esbossa el quadre de les principals relacions o figures institucionals (64-73), amb particular atenció a l'administració ordinària de les Valls (74-76) i a la representativitat dels comuns (76-78).

Fins i tot els documents que més s'acosten a fonts del dret són lluny d'ésser lleis, car no passen de privilegis, llei privada, i encara manifestats a través de concòrdies o pariatges, sobre tot del de 1278, entre senyors i representants de les parròquies (56-61). Segueix essent limitada la informació que proporcionen els documents sobre els oficials dels cossenyors, car es redueixen al nomenament de veguer per part del capítol d'Urgell en seu vacant, i al manament de submissió del veguer comtal a l'obligació de la qüestia (62-64).

I és veritat que les pàgines del *Llibre de la terra* són escasses quant a la pertanyença d'Andorra a Catalunya i a la corona, però per ventura no hauria anat malament de recordar les afirmacions taxatives del Capítol d'Urgell en seu vacant integrades en el *Diplomatari* del segle XV (1437 juny 22 / 207-212) i recordades més amunt. Quant a les relacions entre els dos senyors, Font i Rius recorda que si el comte de Foix tenia algun dret damunt Andorra, era en qualitat de feu de l'església d'Urgell, amb el consegüent homenatge i jurament al bisbe com a representant de l'església, encara que el pes dels fets ha conduït a un verdader cossenyeria (66 i 72), manifestat en les diverses obligacions dels súbdits envers els senyors (67-71) o en les formes d'exercici dels drets senyorials (74-78).

L'edició del text del *Llibre de la terra* (100-198) és completada amb l'aparat crític (199-246), amb taula toponomàstica (249-295), i amb ordenació cronològica dels documents en regest (297-303). Hi ha deu làmines que reproduïen fragments.

El Govern d'Andorra i les persones al seu servei han donat amb les dues edicions a les quals ens acabem de referir, una bella mostra de qualitat editorial que els honora i els col·loca ben dignament en el concert internacional de publicacions institucionals dels estats.

Josep Perarnau

Gabriel SEGUÍ TROBAT, *El Missal mallorquí de 1506. Estudi i edició segons l'exemplar de la Biblioteca Bartomeu March* (Col·lecció Sant Pacià, 79), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 2003,

Tot el que sigui edicions de fonts litúrgiques mereix de bell antuvi les millors alabances, ja que posa a l'abast de l'investigador un element de primera mà. Per això hem de felicitar el P. Gabriel Seguí pel treball que ha portat a terme com a tesi per obtenir el doctorat en teologia —especialitat en litúrgia— a l'Institut Superior de Litúrgia de Barcelona. I l'hem de felicitar no solament perquè ha fet la tesi, sinó també perquè l'ha publicada.

La publicació d'aquesta obra dins la col·lecció Sant Pacià de la Facultat de Teologia de Catalunya ha estat patrocinada pel «Centre d'Estudis Teològics de Mallorca», per la «Fundació Bartomeu March», per l'«Ajuntament de Palma», per la «Catedral de Mallorca» i pel «Consell Insular de Mallorca».

L'objecte de la tesi, com molt bé indica el títol, és l'edició del missal mallorquí del 1506, anterior a l'«editio princeps» del *Missal Romà* del 1570, fruit de la reforma tridentina. L'obra es divideix en dues parts, dedicada la primera a l'estudi introductori, i la segona a l'edició pròpiament dita del missal.

La primera comença establint els criteris d'edició amb les abreviacions i símbols, la llista de les fonts litúrgiques, i s'acaba amb una extensa bibliografia. Tot plegat, introducció als sis capítols següents. La primera part és coronada amb cinc quadres comparatius.

El primer capítol contempla el missal en el context de la producció litúrgica de l'Església de Mallorca fins al segle XVI, començant evidentment pels temps posteriors a la conquesta del 1229. Els inventaris de les parròquies i les consuetes, sobretot la de la Seu, ens fan conèixer la producció litúrgica pretridentina de Mallorca.

En el capítol segon l'autor descriu el missal i els exemplars localitzats, del qual, a més de l'exemplar objecte d'estudi, propietat de la Biblioteca Bartomeu March de Palma, n'hi ha onze més, en general tots a Palma, tret d'un de Madrid, Biblioteca Nacional, i d'un altre a la catedral de Jerez de la Frontera.

El capítol tercer exposa la història de la redacció i la pervivència del missal mallorquí, que fou més aviat curta. El 5 de setembre del 1572, el bisbe i el capítol catedral adoptaren el missal romà publicat pel papa Pius V el 1570. El nostre missal tingué, doncs, 64 anys de vida.

El capítol quart estableix la llista de formularis i peces litúrgiques, totalment o parcialment no identificables.

En els capítols cinquè i sisè l'autor estudia el contingut del missal; el cinquè analitza els formularis, comparant-los amb els d'altres fonts, i el sisè esbrina els elements doctrinals i devocionals més rellevants.

Ja sabem que el cos de l'estudi és completat amb cinc quadres comparatius. El primer és una llista de les fórmules del missal presents en d'altres còdexs i impresos; el segon compara el santoral de les misses mallorquines amb els principals textos catalans i mallorquins; el tercer assenyalava les particularitats dels formularis del missal mallorquí; el quart dóna la llista dels sants presents en el missal mallorquí que tenen relíquia, altar o capella a la Seu de Mallorca. El quadre cinquè, finalment, presenta la llista dels sants del missal mallorquí que no es troben en el missal romà del 1570.

La primera part s'acaba amb unes conclusions generals. La part segona és l'edició del missal.

L'autor només hi ha transcrit els 'incipit' de les fórmules del missal: potser hauria estat millor transcriure la fórmula sencera. Això no obstant, de manera molt acurada indica la font d'on procedeix cada fórmula.

És ben llegítim que quan hom escriu una obra pugui emprar el seu propi siglari, mentre hi sigui feel en tota l'obra. Però avui en les diverses publicacions litúrgiques hi ha un cert consens a emprar unes determinades sigles: així, per exemple, el manuscrit de Verona no és citat amb la sigla 'Leon', que fa referència a l'atribució leoniana del sacramentari o col·lecció de 'libelli', ans amb la sigla 'Ve'. Podríem dir el mateix de les fonts hispàniques: l'edició que féu Marius Férotin del manuscrit T35.3 de la catedral de Toledo, normalment és citada sota la sigla 'LMS' i no 'LiberMS'. Els exemples es podrien multiplicar. Això no obstant, tornam a repetir que cada autor té tot el dret a establir el seu propi siglari.

En les pàgines d'aquest llibre hem trobat dues expressions, les de 'romano-gal·licà' i 'romano-africà' que per ventura haurien d'ésser matisades. ¿No caldria dir, potser, 'romano-franc'? D'aquesta manera se distingiria la producció autènticament gal·licana, que en principi no té res a veure amb la romana. I, pel que fa a la segona expressió, hom pot preguntar quin influx tingué la litúrgia romana en l'església africana de Tertul·lià i de Cebríà, o en l'església africana postnícena: perquè, ¿quina litúrgia hi havia a Roma durant aquells segles?

Finalment, en parlar de la tipologia dels sacramentaris romans, trobem en nota a peu de pàgina que la separació entre el cicle temporal i el santoral és pròpia dels gregorians, i no és ben bé així. És el gelasià el qui separà temporal i santoral: ambdós elements es barrejaren en els gelasians del segle VIII i així continuaren en els gregorians.

Aquestes petites observacions no volen ni poden treure valor a l'obra que presentam i que hem d'agrar vivament perquè ens posa a les mans un nou instrument per a l'estudi de les fonts.

Gabriel Ramis Miquel

M. Dolores AGUSTÍ SOLER, *Las Germanías en la Gobernación de la Plana. Història i Documents*, Castelló, Diputació 2002, 116 pp.

Pablo PÉREZ GARCIA, Jorge Antonio CATALÀ SANZ, *Epígonos del Encubertismo. Proceso contra los agermanados de 1541* (Biblioteca Valenciana. Colección Historia. Estudios), València, Conselleria de Cultura 2000, 528 pp.

Tot i ésser considerablement diversos, aquests dos títols tenen un comú denominador, el de les Germanies de València, i encara un de més concret, el de corregir idees ben establertes sobre el tema: si el primer, en efecte, ultra la documentació nova sobre la participació de les comarques dels Ports i del Maestrat en aquell alçament, demostra que, contra allò que fins i tot un cronista contemporani com Rafael Martí de Vicianà havia afirmat, una vila aleshores encara més important que ara, la de Borriana col·laborà en la primera Germania, també el segon corregeix una altra versió, donada per segura, la que la crisi valenciana dels Agermanats s'hauria acabat els primers anys de la dècada del 1520, ja que en realitat entorn el 1541 hom visqué a València un nou ensurt amb la denominada 'Nova Germania'.

Borrianenc de naixement, Rafael Martí de Vicianà, ni que fos amagant la veritat, volgué evitar que la seva vila passés a la història amb la taca d'haver col·laborat amb la Germania; i aquell seu silenci, resultà notablement enfortit pel fet que, durant les Guerres Carlines, fou cremat l'Arxiu Municipal de Borriana. Però ja és sabut que documents desconeguts poden saltar d'on l'investigador menys es pensa, i l'autora ha estat recompensada amb la troballa en l'Arxiu Municipal de Castelló, *Justícia. Lligalls*, de les declaracions de les autoritats locals borrianenques pocs dies després dels avalots, ací transcrites (35-36 i 74-81); aquesta troballa ha estat completada amb la d'altres de posteriors sobre el mateix tema, tant d'autoritats com de ciutadans, també publicades (100-113). Per la seva banda, l'ARV, ha proporcionat dos documents d'importància inqüestionable: la secció de *Clerecia*, l'inventari de malvestats produïdes pels agermanats en els pobles de les dues comarques esmentades, amb la quantificació de quant puja

cadascuna, quan la quantitat ha estat fixada (82-86); i la secció de *Mestre racional*, la llista de les quantitats exactes que, en concepte de ‚deute graciós‘, les poblacions del Nord del Regne de València havien lliurat per al «real exèrcit contra los rebel·les e ajermanats» (87-92).

A base d'aquestes noves dades i dels estudis d'altri (17-19), l'autora confegeix un calendari no sols de les operacions militars fins a la mort de Vicent Peris, ans encara dóna alguna referència sobre la repressió posterior (49-53).

La base per al volum de Pablo Pérez i Jorge Antonio Català és també la troballa d'un procés, aquesta vegada en l'ARV, *Reial Audiència. Processos*, que ha conservat, si no tot, sí les parts més importants de l'enantat a càrrec del grup valencià de pretesos partidaris de l'enèsim Encobert, grup fins ara desconegut, com també ho era llur expectativa, entre política i escatològica, per al dia de Sant Francesc del 1542.

Si no fos perquè tot aquell procés acabà de manera tràgica, amb la mort i esquarterament dels tres principals implicats (473, núm. 12), hom no sabria quina d'aquestes tres coses li podrien causar més hilaritat: si la imaginació i la barra d'aquell ‚pícaro‘ aragonès, Bernardino Acero, que per fer saltar uns quants diners s'empesca tota una història rocambolesca, en la qual identifica l'Encobert de la primera Germania amb un nét de Ferran el Catòlic, fent-lo resucitar una vegada més i col·locant-lo al cap del ‚ducat de Pera‘ a Flandes, casant-lo amb una filla del rei d'Anglaterra, el qual ‚Encobert‘, davant la mort pròxima de l'emperador Carles, podrà presentar tots els drets a la successió de la corona catalanoaragonesa; si l'absoluta ximpleria d'un flaquer valencià, Jeroni Cerdà, que disposant d'una bossa ben proveïda pel treball de la seva muller en la fleca, es pot pagar somnis de grandesa i s'empassa tot allò que s'empesca el Bernardino per embolicar-lo i té un desig incontenible de vendre la fleca i la casa, de deixar la dona i d'anar-se'n a Flandes a fer mèrits davant l'Encobert futur rei, a fi que el converteixi en un gran senyor; o la facilitat amb què tot l'aparat estatal valencià, amb el duc de Calàbria al capdamunt, cau de potes en aquella història encoberta, porta l'afer fins a la tragèdia irreparable i no veu allò que gent del poble endevina, és a dir, que tot aquell terrabastall no són res més que paraules (278, línies 3 i 4). Una tragicomèdia, que durant una llarga temporada hauria fet les delícies de xerraires i bugaderes en tavernes i safareigs, si l'autoritat hagués tingut més categoria i no s'hagués llençat, famolenca, a esquarterar algun ximplet bocamoll.

Aquell gens gloriós episodi, davant el qual hom es pregunta si fou per al duc de Calàbria, que també devia tenir els seus drets a l'herència de l'antiga nissaga dels comtes de Barcelona, l'ocasió de demostrar la seva més rendida acceptació de la legitimitat de Carles d'Habsburg, l'emperador (per cert, consta que el duc el n'informà i que aquest li manifestà complaença i agraïment per la «sagacidad y prudencia demostradas en el castigo ejemplar (!) de „algunos bellacos que querían suscitar la nueva germanía”», segons que refereix Josep Martí Ferrando en *El poder sobre el territorio*, 16), ens és conegut pel llibre que ens ocupa, el qual, en la seva primera part, ens permet d'assistir a la successiva i repetida resurrecció del mite de l'Encobert i a la càrrega doctrinal que vehiculava (21-174).

En aquella història hi ha un text, que fins a un cert punt explica els somnis de grandesa del dissortat Jeroni Cerdà i la seva irresponsabilitat davant les fantasies del ‚Bernardino‘: la *Profecia de sant Isidor*, que havia arribat a les seves mans mentre era a Itàlia en un dels terços imperials i ell havia portat a València; si hom judica pel fragment de la pàgina 145, només de començar-lo de llegir hi descobreix una traducció, almenys parcial del paràgraf dedicat a la «Hispania, nutrix mahometice pravitatis...» de la ‚profecia‘ *Vae mundo in centum annum* (profecia que l'autor diu ‚atribuïda a Vilanova‘ (147), que, però, si s'hagués informat en la font citada per Duran-Requesens, no l'hauria atribuïda, car el mateix Arnau diu haver estat escrita per un ‚virum fere illiteratum‘ (que, doncs, no és ell), el qual l'hauria donada a conèixer «cuidam devoto suo in Christo, litterature notabilis», del qual Arnau l'hauria rebuda: Cf. ATCA, VII-VIII (1988-1989), 103, línies 981-985; 102, línies 940-941; i 944, respectivament); si, doncs, aquell text atribueix explícitament al ‚Encubierto‘ les gestes antisarraïnes pronosticades per la dita ‚profecia‘, això vol dir que el text esmentat no feia gaires anys que havia sortit de la ploma d'algun d'aquells castellans que forjaren la dita figura empalmant el paràgraf del *Vae mundo...* amb la conflictiva realitat castellana d'entorn l'any 1520 (160-161); i val a dir que la mateixa

Castella no restà lliure d'aquella rebrotada tardana d'encobertisme' (i qui sap si de ,comunerisme'), car darrerament tot fa pensar que n'ha descobert algun cas Sara Tilghman Nalle, *Mad for God: Bartolomé Sánchez, the Secret Messiah of Cardanete*, Charlottesville, University Press of Virginia 2001, 222 pp.

La lectura de les pàgines del procés i de la documentació complementària és, en general, una delícia, no sols perquè satisfà la curiositat del lector entorn un episodi d'altre temps, ans encara per la qualitat de la transcripció normalment sense entrebancs i ben satisfactòria; hi ha, però, una fórmula que sembla no haver estat compresa pel(s) transcriptor(s), i que en canvi és molt freqüent: el ,no-n' de 260, línies 3 i 1 del final, o el ,que-n' de 277, línia 6 del final, o el ,qui-n' de 321/XXIII/3 i XXIII/2; en tots els casos (i en una llarga llista que s'hi podria afegir), la ,-n' final és ,-'u' = ,ho': ,no u (no ho)', ,que u (que ho)', ,qui u (qui ho)', etc. Hi ha alguna altra relliscada, com la de fer casar Constança de Sicília amb Pere III el Cerimoniós, quan el marit de Constança i per ella protagonista de les Vespres Sicilianes, fou Pere II el Gran, besavi del Cerimoniós (144).

Llegit el llibre, pel qual els autors mereixen una ben cordial felicitació, hom no pot reprimir el dubte de si realment en tot aquell dissortat episodi hi hagué quelcom més que un tan cert com fals ,encobertisme', però que d',agermanament' n'hi hagué tan poc que difícilment es deu poder justificar la qualificació d',agermanats' donada als tres protagonistes de la tragèdia i als seus amics; més encara, segurament no hi hagué ni ,agermanament' ni ,encobertisme', ans només un episodi de ,picaresca' castellana pur i simple amb repercussions a l'Aragó i a València, que havia d'ésser objecte d'un conte o novel·la, però mai d'un procés criminal amb tres ajusticiats, als quals s'havia de donar un escarment per orats i bocamolls, però no aplicar-los la pena capital. Un episodi ben digne d'ésser recordat, car si les narracions castellanes de ,pícaros' són recreació de la realitat, a l'Aragó i València fou un fet històric que costà la vida almenys a tres persones de carn i ossos.

La realitat, però, fou la que fou, i també ho és que els dos llibres ressenyats documenten i arrodoneixen el coneixement d'aquells anys, tant en dimensió geogràfica vers el Nord del Regne de València, com en la dimensió humana i sociocultural de la ,picaresca'.

Josep Perarnau

Cort General de Montsó (1585). Montsó - Binèfar. Procés familiar del Braç Reial. A cura de Josep M. BRINGUÉ I PORTELLA, Pere CIFRE I RIBAS, Gerard MARÍ I BRULL, Miquel PÉREZ LATRE, Joan PONS I ALZINA. Coordinació i introducció per Eva SERRA I PUIG (Textos Jurídics Catalans, 18 - Lleis i costums, 5), Barcelona, Departament de Justícia 2001, LVI i 810 pp.

Aquest bell volum conté, tal com la doble numeració permet d'endevinar, la introducció de la prof. Eva Serra i Puig, i el text del procés del Braç Reial corresponent a la Cort General de Catalunya, celebrada a Montsó simultàniament amb les paral·leles d'Aragó i de València. El fet que es tracti del procés del Braç reial vol dir que existeixen o existiren processos paral·lels dels braços eclesiàstic i nobiliari o militar, ultra les decisions oficials qualificades amb el «Plau al senyor rei» (Constitucions i Actes de Cort), que passaren a les recopilacions de les *Constitucions de Catalunya*.

Ni que sigui només una branca de l'arbre que era una Cort General d'un dels estats de la Corona catalanoaragonesa, de cap manera no vol dir que aquest volum sigui afectat de manca d'importància. Basta la lectura de les pàgines introductòries de la prof. Serra per a adonar-se no sols del treball esmerçat fins ara en l'estudi de la dita cort i, en conseqüència, d'allò que representa la present aportació, ans sobretot d'allò que una celebració de corts significava per a tot el país. De fet, en el volum que la prof. Serra i Puig ha posat a les nostres mans, no sols consta el procés protocol·lari (i a darreries del segle XVII!) d'una solemnitat com aquella, ans també (i diria que encara més) per a tota la gent del país, que feia arribar a la cort i, doncs, a la suprema instància d'autoritat amb la garantia de la defensa dels drets dels ciutadans, tots els seus

menuts i diaris problemes: els de contribucions pecuniàries, per descomptat, a situacions greus, com la defensa del Rosselló i de Perpinyà en particular (p. e., 479-482), o la situació d'Andorra: «Les Valls d'Andorra són situades dins los àmbits del Comptat de Serdanya...» (471-475), o l'afirmació que los de Càller són catalans a tots els efectes (446). La llista completa de temes vius seria inacabable i em limitaré a donar-ne alguna mostra: la petició al rei que Montserrat no depengués de la congregació benedictina de Valladolid, punt al qual també el Regne de València es manifestà favorable amb tota la solemnitat possible (366 i 418); les pretensions de Perpinyà tant a un lloc elevat dins la llista de les ciutats catalanes com en l'equiparació del seu Estudi amb el de Lleida (376-377, 400-404); les dificultats per a la unificació de pesos i mesures (377); la defensa de les poblacions contra els lladres de pas (396); el problema de si el delme s'havia de determinar en garba o en gra ja batut (396-397, 404-405); la informació sobre el moment crític per al comerç marítim català (403); el possible encàrrec d'una *Crònica de Catalunya* (406); o la prohibició de pesca de sardinals (407).

Ni que només fos la riquesa d'informació sobre situacions molt concretes tant de la gent del país com de la totalitat de Catalunya, ultra el coneixement dels complicats passos pels quals calia que passessin tots els afers públics en una cort general, aquest llibre constituiria una autèntica revelació, que fa la seva utilització indispensable.

Josep Perarnau

Cebrià BARAUT I OBIOLS, *Església i bisbat d'Urgell. Recull de treballs*. Presentació de Joan MARTÍ, arquebisbe-bisbe emèrit d'Urgell. La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel-litana 2003, 706 pp.

En escriure aquestes línies es compleix el primer capdany del traspàs de l'amic P. Cebrià Baraut i segurament es farà difícil de frenar el sentiment de manera que no invalidi un record que, per damunt de tot, ha d'ésser objectiu.

Comencem dient que el crític aplaudeix doblement la decisió dels responsables de la dita Societat, perquè han encertat plenament en fer públiques després del seu traspàs l'alta valoració i estima envers la persona del pare Baraut, i per l'alta qualitat de les pàgines ací reproduïdes, pàgines que, de més a més, faran el gran servei de posar a l'abast dels estudiosos o interessats en el passat de l'Església i el bisbat d'Urgell, en un sol volum, estudis que altrament no sempre haurien estat de fàcil accés.

En la secció inicial, dedicada a la persona, ultra el resum de dades biogràfiques (7-8) i la bibliografia del P. Baraut sobre el tema d'«Església i bisbat d'Urgell» (35-40), tenim les valoracions de Carme Batlle i Gallart i Manuel Riu i Riu sobre *Dom Cebrià Baraut, historiador del bisbat d'Urgell*, que en passar revista, aplega i valora les aportacions als aspectes diversos del tema (17-27); i de Benigne Marquès, dedicat a *Dom Cebrià Baraut, l'investigador dels arxius d'Urgell* (29-33), ací col·locat amb plena justícia en la llista dels grans recercadors d'aquell Arxiu Capitular, ja en el segle XX parió de Pere Pujol i Tubau; Baraut serà recordat i regratat en els temps futurs pel gran treball d'estudi i edició dels pergamins del fons general, datats fins al final del segle XII, i dels d'algun fons particular com els d'Andorra, Codinet o Tavèrnoles (29-33).

El cos del volum «vol aplegar una mostra molt significativa de llargs anys d'estudi i d'investigació» (41); en realitat, són vint-i-nou els estudis inclosos en l'actual volum, amb la precisió, però, que no en tots els casos s'han reproduït els apèndixs documentals que els enriqueixen; hauria estat més completa la reproducció de tots els documents, però hom es fa càrrec que segurament el volum hauria crescut de forma desmesurada. Acontentem-nos, doncs, amb allò que tenim, és a dir amb els estudis pròpiament dits sobre els vint-i-nou temes, encara que el possible estudiós que vulgui accedir a nombre de documents haurà d'anar a les edicions originals.

Alguns dels vint-i-nou títols recauen de ple en el nostre camp, com per exemple: *La intervenció carolíngia antifelicitana al bisbat d'Urgell i les seves conseqüències religioses i culturals (segles VIII-IX)* (59-101); *La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell* (104-121);

L'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (141-148); *Les fonts documentals i hagiogràfiques medievals de la vida i miracles de sant Ermengol, bisbe d'Urgell* (1010-1035) (187-220); *Diplomatari del monestir de Sant Climent de Codinet (segles IX-XI)* (287-351); *La vila de Llívia: privilegis i ordinacions* (457-481); *La presència i la repressió del catarisme al bisbat d'Urgell (segles XII-XIII)* (515-560); *Els inicis de la inquisició a Catalunya i les seves actuacions al bisbat d'Urgell (segles XII-XIII)* (561-600); Mossèn Pere Pujol i Tubau (1887-1962) (607-615); *Fragment d'una altra versió catalana antiga del Liber iudiciorum visigòtic* (en col·laboració amb Josep Moran) (617-651); *La publicació dels documents medievals, anteriors al segle XIII, de l'antic bisbat d'Urgell* (1970-1995) (653-661); *Els rituals del bisbat d'Urgell editats durant els segles XVI-XIX* (664-680); i *Un manuscrit llatí de medicina de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell* (ms. 2052) (681-705). Cal afegir que un bon nombre dels altres títols no reproduïts en la llista anterior també podrien entrar-hi per raons diverses; només s'han transcrit aquells que per llur literalitat no hi podien manca.

El volum XX d'aquest anuari (2001, pp. 764-765) es feia ressò de la «Miscel·lània a Dom Cebrià Baraut i Obiols», publicada pel Ministeri de Turisme i Cultura d'Andorra, en la qual eren recollits els estudis del mateix P. Cebrià Baraut de tema andorrà; amb el que ara ens ocupa els respectius responsables han assegurat que els temes d'història urgell-litana (Andorra és part del bisbat d'Urgell) més estudiats pel P. Baraut es trobin a l'abast de moltes mans, contribuint així a la supervivència tant de la seva obra com de la seva memòria. Els en felicitem cordialment i ens en felicitem.

Ells i els altres amics seguirem aprofitant-nos dels seus treballs, assaborint el seu record i enyorant la seva presència.

Josep Perarnau

Núria MAÑÉ, *Índexs de les obres de Jordi Rubió i Balaguer* (Biblioteca Abat Oliba, 259; Obres de Jordi Rubió i Balaguer, XIV), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, 322 pp.

La sola existència d'aquest volum catorzè certifica la dels tretze anteriors, que posaven a l'abast del possible estudiós tota l'obra d'aquell autèntic mestre de la catalanística, les taules dels quals són repetides en les primeres pàgines (7-30); la sola lectura d'aquests tretze índexs i de llur temàtica ens confirma trobar-nos davant una obra que abasta tant com el camp temàtic i cronològic, al qual és dedicat el nostre anuari. Per aquesta raó hom es considera obligat a assenyalar a l'atenció del possible lector l'existència d'aquest volum de taules, en el qual l'estudiós o l'interessat en la temàtica de la història cultural de Catalunya pot trobar fàcilment allò que, sobre un punt o un personatge que li interessa, digué qui tothora és considerat un mestre indiscutible.

Després de les taules dels volums, comencen les que ofereix el present: la primera és dedicada als topònims (33-78); la segona aplega per ordre alfabètic tots els títols d'obres anònimes (81-97); la tercera i més extensa recull, també per ordre alfabètic, totes les referències a persones, tant antigues com modernes (102-319).

L'autora i l'editor han posat a l'abast dels estudiosos un instrument que farà més fàcil l'accés als treballs de Jordi Rubió i Balaguer i n'augmentarà l'eficàcia en temps, ai las!, ja allunyats de la seva presència i mestratge vivent entre nosaltres. No cal dir que ens abelleix d'assenyalar a l'atenció del jovent aquell gran mestratge i el present mitjà d'aprofitar-lo. Grans gràcies, doncs, a autora i a editor!

Josep Perarnau

Bíblia del segle XIV. 3. Èxode, Levític. Transcripció a cura de Jaume RIERA I SANS. Aparats crítics, notes i glossari a cura de Pere CASANELLAS I BASSOLS. Estudi introductori d'Armand

PUIG I TÀRRECH (*Corpus Biblicum Catalanicum*, 3), Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2004, CXL, 252 i 248* pp.

L'edició crítica de les traduccions catalanes de la *Bíblia* o de textos que s'hi relacionen directament, des dels inicis, al segle XIII, fins al segle XIX, recull una necessitat evident en la història de la llengua i la cultura catalanes, ja expressada per molts investigadors i erudits des de fa molts anys. L'existència d'aquestes versions catalanes medievals de la *Bíblia* ja era prou documentada feia temps i s'hi havien referit els historiadors de la literatura. Però un projecte de l'Associació Bíblica de Catalunya, llargament meditat i elaborat, ha cristal·litzat, en el mes de setembre del 2004, en aquesta primera manifestació palpable del que ha d'ésser un *Corpus Biblicum Catalanicum*. Segons el pla previst de l'edició de tota l'obra, aquest corpus ha de constar d'uns quaranta volums, semblants al que presentem, publicats, si és possible, a raó de dos per any. Això vol dir que, com sol passar en obres semblants d'aquesta naturalesa i envergadura, caldrà una bona dosi de paciència per arribar al terme de tota la publicació, i que alguns dels qui ara celebrem l'inici no en veurem pas segurament la coronació. Però més temps fa que dura l'obra de la Sagrada Família.

Cal confessar de bon començament que no és gaire normal que faci una recensió crítica d'una obra algú que n'és, alhora, col·laborador. Però tractant-se d'un llibre que és tan sols l'arrencada d'una obra molt més extensa i complexa, aquesta recensió en pot ésser més aviat una presentació que no pas una anàlisi crítica, que alguns altres podran fer amb més coneixement de causa quan s'hagi enllestit del tot. D'altra banda, el fet d'ésser col·laborador d'aquesta obra en els quatre *Llibres dels Reis* pot permetre al qui escriu aquestes ratlles d'oferir una visió experimentada i compromesa de les primícies que en presenta.

El volum que ens ocupa és el tercer de la sèrie, no pas el primer, com fóra lògicament d'esperar. Així, és inevitable que més d'un lector pensi: 'Ja comencem bé!'. Doncs, sí. En obres d'aquesta mena, que requereixen d'ésser repartides entre molts col·laboradors, és molt difícil d'aconseguir que tots puguin dur a terme les seves tasques en un mateix ritme i enllestir-les exactament en un terme prefixat. La publicació dels diversos volums a mesura que es van enllestint, ni que sigui sense observar-ne l'ordre serial rigorós, evita que els originals es marceixin esperant-ne el torn d'aparició, estimula els col·laboradors que encara treballen i anima els lectors que esperen pacientment.

Aquest volum tercer és encapçalat per una presentació que explica la gènesi del *Corpus* i un estudi introductori sobre la *Bíblia* del segle XIV, el text llatí bàsic, les influències hebrees, les diverses traduccions, els traductors i la tradició manuscrita amb els tres principals còdexs anomenats Peiresc, Egerton i Colbert. Naturalment, el lloc propi d'aquestes exposicions introductòries seria el volum segon, que a més de contenir el primer llibre de la *Bíblia*, el *Gènesi*, ha d'introduir a tota la *Bíblia* del segle XIV (el volum primer ha de contenir la història de la *Bíblia* llatina en els Països de llengua catalana entre els segles IV i XV). Però, pel fet d'iniciar la publicació del *Corpus* amb el volum tercer, hom ha cregut convenient d'anticipar ja als lectors aquesta informació introductòria, ni que fos de manera repetitiva.

En síntesi, l'estudi introductori intenta de representar-nos les característiques dels tres manuscrits bàsics de la *Bíblia* medieval, Peiresc, Egerton i Colbert, tots tres datats el tercer quart del segle XV, amb pocs anys de diferència entre ells, però amb particularitats importants pel que fa a la seva relació amb les traduccions originals anteriors i el llatí bàsic de la *Vulgata*, d'on partien els traductors. Cal observar que aquests manuscrits parteixen de dues versions anteriors, una més completa, de tota la *Bíblia*, i una altra d'incompleta. Les versions catalanes poden haver experimentat també influències de textos bíblics hebreus i d'altres versions llatines de la *Vulgata*, sorgides en territori català.

La part introductòria s'acaba amb l'exposició dels criteris d'edició, les abreviacions adoptades i la bibliografia citada. Segueix un extens glossari que inclou les paraules del text que no es troben en els moderns diccionaris generals de la llengua, especialment en el *Diccionari* de l'Institut d'Estudis Catalans i els d'Alcover-Moll i Coromines, i algunes altres paraules que aquests diccionaris inclouen, però que són arcaïques o poc usades actualment i que, per tant,

poden ésser poc familiars a un lector modern. També inclou paraules que apareixen en els diccionaris actuals, però no amb el significat que tenen en els textos bíblics editats. Cada volum durà el seu corresponent glossari i, quan s'hagi enllestit la publicació de tots els volums del *Corpus*, es prepararà un glossari general en un sol volum. Aquests glossaris, amb bons i extensos comentaris en molts mots tenen un gran interès lingüístic.

Perquè cal confessar que la recuperació crítica d'aquestes versions bíbliques medievals té un interès escripturístic molt relatiu. Ben poc aporten, per no dir res, als coneixements exegetics de la *Bíblia*. Les traduccions que ens transmeten els manuscrits editats ben sovint són molt defectuoses, fruit de la poca perícia o precipitació del traductor o els traductors, per bé que algun manuscrit reveli la bona intenció d'aquells d'oferir una traducció fidel i fiable del text sagrat, a partir del text llatí de la *Vulgata* amb la voluntat de millorar altres versions precedents i d'alliberar-se d'exigències jueves. Malgrat tot, ens són un important testimoniatge històric de l'interès de l'època per a fer assequible al poble fidel el coneixement de les Sagrades Escripures. Són elements importants per a la història de la divulgació popular de la *Bíblia*.

En canvi, aquestes versions catalanes medievals de la *Bíblia* són d'un gran interès per a la història de la llengua catalana. Ens ofereixen un bon panorama de l'estat de la llengua catalana a la segona meitat del segle XV, a través d'un corpus molt important per la seva extensió i varietat de gèneres i registres literaris com és la *Bíblia*. Però la mateixa manca de regularitat en la grafia que observem en la majoria de textos medievals potser apareix més accentuada en aquestes versions bíbliques, sobretot les transmeses pels manuscrits Peiresc i Colbert, que semblen molt més relacionats entre ells. La mena de despreocupació general dels copistes medievals, que ben sovint escriuen un mot d'una manera i uns pocs mots o unes poques línies més enllà l'escriuen d'una altra, es veu potser més exagerada en aquests còdexs. Sobretot en la transcripció dels noms propis, tant personals com geogràfics: un veritable desori. Si podem dir que l'absència d'una normativa ortogràfica acadèmica en aquells temps era només suplerta pel major o menor grau de formació i coherència de què era capaç l'escriptor, aquestes qualitats no són gaire rellevants en els nostres copistes bíblics. En comparació amb altres textos medievals, sorprenen especialment per tanta reiteració, per exemple, la transcripció de ,s' sorda amb ,c' en casos com el pronom ,se (ce)' o el possessiu ,seu (ceu)', la grafia ,ll' per la ,l' final (Israel); moltíssimes ,h' antietimològiques aberrants, constants confusions en tota posició entre ,a/e' àtones, d'una manera escandalosa sobretot en el manuscrit Peiresc, etc. En conjunt, la tònica general de la llengua que manifesten aquestes versions bíbliques, sobretot la dels manuscrits Peiresc i Colbert, és més aviat pobra. Tot i que el manuscrit Egerton sembla més modern i acurat per la regularitat de la grafia, per l'adopció de formes gramaticals més avançades, per una estructura sintàctica més fluïda, per algunes solucions lèxiques més noves.

Aquest to més aviat trist de la llengua de la *Bíblia* medieval, la dels tres manuscrits esmentats, potser podria fer pensar a algú que preludia ja l'anomenada època de decadència de la llengua catalana. Però això, ja en la segona meitat d'un segle que veié autors i obres com Ausiàs Marc, *Curial i Güelfa*, *Tirant lo Blanc*, Jaume Roig, Joan Roís de Corella, Pere Miquel Carbonell, les *Regles d'esquivar vocables*, etc? No fóra més encertat de pensar més aviat en la casual imperícia literària d'uns traductors i copistes, fossin clergues o laics, potser fins i tot jueus conversos?

En canvi, i sobretot, la *Bíblia* catalana medieval ens brida a cada pas veritables sorpreses interessantíssimes en l'àmbit del lèxic, en tots els vocabularis, però especialment –com és natural, no cal dir– en el religiós: molts mots no enregistrats en els nostres diccionaris o amb accepcions no tingudes en compte. Heus-ne ací una petita rastellera de mostra, sense comentaris, que el lector podrà consultar en el *Glossari*: ,aïnar', ,aixenglonar', ,alcla', ,allapidar', ,amistança', ,avivadís', ,bestesa', ,bossanya', ,calabrina', ,claustra', ,comoldre', ,deperdre', ,esperulla'. ,far', ,fonedís', ,grazala', ,horribletat', ,ligírius', ,nedo', ,oferació', ,ofirent', ,peça', ,promeia', ,pujador', ,rabegina', ,raonal', ,ret/arret', ,retella', ,revidar', ,sacerdotaria', ,sanadura', ,sàrdius', ,sàvena', ,setim', ,solesa/solea', ,sotsescur', ,sotsroig', ,tornet'... Una autèntica mina per a la història del lèxic.

En les notes al text es fan aclariments que calen sobre mots concrets interessants i, si aquests mereixen algun comentari més extens, es remet a les estrades corresponents del *Glossari*.

D'altra banda, la presentació en columnes, de forma sinòptica, del text original de la *Vulgata* i de les diverses versions catalanes permet al lector de fer-se càrrec, per ell mateix, dels resultats més o menys reeixits a què han pogut arribar cadascuna d'elles, amb les particularitats lingüístiques pròpies.

Cal felicitar-nos per l'inici d'aquest *Corpus Biblicum Catalanicum*, i augurar-li una ferma continuació i un feliç coronament. Ha d'ésser un altre fruit important de la filologia catalana.

Jordi Bruguera

Arnaldi de VILLANOVA, *Introductio in librum {Ioachim} "De semine scripturarum", Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*, curante Josep PERARNAU (Corpus Scriptorum Cataloniae, Series A: Scriptores. Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia, III), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Facultat de Teologia de Catalunya, Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani, 2004, 214 pàgines.

L'any 2005 fa trenta anys que va ésser publicat el primer volum de les «Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (AVOMO)». De llavors ençà han anat apareixen força regularment una dotzena de volums. A hores d'ara els estudiosos poden conèixer i estudiar sobre bases cada cop més sòlides les obres mèdiques d'aquest metge i pensador català. Desitgem que aquest projecte concebut inicialment per Lluís García Ballester (†), Juan A. Paniagua i Michael McVaugh pugui arribar en pocs anys a la seva fi. En envi, després de molts anys d'esforços i estudis i de diversos intents, encara no és possible —per bé que alguns d'aquests intents hagin donat fruits ben reeixits— de disposar dels textos teològics, espirituals i reformistes d'Arnau de Vilanova. És per això que cal saludar molt positivament el volum que ara presentem.

Efectivament, el llibre que tenim el goig de recensionar és el primer volum (en realitat el III, perquè els dos primers previstos contindran bibliografia i descripcions de manuscrits, i documentació; i seran els darrers en aparèixer) de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOTHO)», preparat per Josep Perarnau i dedicat a les dues primeres obres teològiques escrites per Arnau de Vilanova, la *Introductio in librum {Ioachim} "De semine scripturarum"* i l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*. El disseny de la col·lecció (que preveu un total de tretze volums)¹ és molt semblant al de les «Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia» (només són diferents els colors de les cobertes). El volum no només enceta l'edició crítica de les obres teològiques d'Arnau de Vilanova, ans un molt més extens corpus, el «Corpus Scriptorum Cataloniae», que integrarà, de moment, quatre sèries: d'escriptors (a la qual pertany l'obra ara recensionada), de versions, de 'scripta' i de 'subsídia'. L'Institut d'Estudis Catalans, la Facultat de Teologia de Catalunya i la Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani són els editors del volum que ens ocupa. A l'autor d'aquestes ratlles li hauria plagut de veure entre aquestes institucions el nom de la «Unió Acadèmica Internacional». Són projectes de gran abast, ambiciosos, que honoraran la cultura catalana i, ajudaran, a situar-la al lloc que li correspon. Ni que sigui amb més d'un segle de retard, potser és arribat el moment de seguir a Catalunya l'exemple de les grans cultures europees que han anat recuperant, aplegant i estudiant el seu patrimoni escrit en col·leccions monumentals.

1. D'aquests volums (p. 214), deu (del III al XII) són dedicats a l'edició de les obres d'Arnau (dit sigui de passada que entre les obres que hom preveu publicar no he sabut veure algun títol important, com p. ex. el *Raonament d'Avinyó*), un (el I) a bibliografia i descripció de còdexs, un (el II) al diplomatarí arnaldià, i un (el XIII) a escrits d'altres autors relacionats la polèmica escatològica.

L'edició crítica de la *Introductio...* i l'*Allocutio...* segueix en general les normes metodològiques de l'«Arxiu de Textos Catalans Antics». Les obres editades omplen les pàgines 83-119 i 139-181. El text pres com a base de l'edició de les dues obres és el del manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, però, en l'aparat textual hom dóna raó també dels altres manuscrits que ens han transmès les obres: quatre en el cas de la *Introductio...* i cinc en el de l'*Allocutio...*. Un segon aparat crític és dedicat a les fonts. Les taules de tots els mots, amb totes llurs variants de declinació i de conjugació, que compareixen en cada obra (120-138 i 182-204) fan més fàcil la consulta i l'estudi de les obres arnaldianes. Una breu presentació (5-6) de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia» i del «Corpus Scriptorum Cataloniae», un extens estudi introductori (9-81) i les taules de citacions (205-206), d'antropònims (207-208), de fons manuscrits (208-209) i el general (211-212) arrodoneixen el volum.

En l'estudi introductori, Josep Pernau analitza els precedents de cada obra, reconstrueix el 'status questionis', ofereix un detallat esquema del contingut de cada obra i l'estudia detingudament. També reconstrueix la transmissió del text amb un valuós 'stemma codicum'.

M'agradaria destacar tres elements de l'estudi introductori de J. Pernau. En primer lloc, gràcies en part a l'obra intitulada *Abbreviatio praesentationis factae Burdegaliae* —el text de la qual Pernau dóna a conèixer per primera vegada— l'autor fixa definitivament l'ordre cronològic de les primeres obres arnaldianes, i refuta aquella informació, que ja oferia el pseudoarnaldia *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu antichristi* (queda clar que l'autor d'aquest *Tractatus...* no havia ni tan sols llegit tot el *Tractatus de tempore adventus antichristi*, que proclamava defensar) i que fou seguit per l'estudiós Harold Lee, segons la qual el *De adventu...* hauria estat el primer opuscle arnaldia de tema religiós. En segon lloc, Pernau mostra la influència que exercí el *De semine scripturarum*, l'obra que Arnau comenta i en certa manera completa en la *Introductio...* i els principis exegètics de la qual aplica en l'*Allocutio...* (Arnau creia que l'autor del *De semine scripturarum* era Joaquim de Fiore); avui sabem però, que és deguda a un monjo de Bamberg i que difícilment pot ésser qualificada de joaquimita en els aspectes importants. L'estudi de Pernau permet descartar el joaquimisme que estudiosos de renom (Joaquim Carreras i Artau, H. Lee, etc.) havien atribuït a Arnau pel fet que en aquesta obra esmentava i creia seguir l'abat calabrès, quan el *De semine...* ni és d'ell ni el segueix. Finalment, Pernau aporta dades que fan replantejar la suposada influència de la càbala jueva en la segona obra editada, en contra del que havia proposat Joaquim Carreras. Per contra, mostra Pernau, ressonen pertot tesis de Ramon Martí, autor que Arnau de Vilanova recorda elogiosament en l'*Allocutio...*. Més enllà de les influències directes de la càbala jueva que hi pugui haver o no en l'obra arnaldiana (l'estudi de Pernau les descarta), em sembla que un estudi comparatiu entre el mètode exegètic arnaldia i autors com Pico della Mirandola, J. Reuchlin o C. Agrippa, permetria valorar la possibilitat suggerida per E. Colomer de col·locar Arnau de Vilanova en la tradició que donarà lloc en el Renaixement a una 'càbala cristiana'. Si més no, de constatar una possible influència d'Arnau de Vilanova envers aquests autors.

No voldria acabar aquesta recensió sense cridar l'atenció sobre la necessitat d'intensificar l'estudi codicològic dels manuscrits arnaldians que coneixem o creiem conèixer i de cercar nous manuscrits. En aquest sentit l'edició que presentem ha posat de manifest l'escassetat d'informació que tenim sobre els manuscrits d'obres arnaldianes. Dissortadament Pernau ha pogut constatar a Leipzig i Wroclaw que realment no existeixen en biblioteques d'aquestes ciutats les còpies manuscrites de la *Introductio...* que algunes llistes bibliogràfiques (com la meua) donaven com a existents. Jo mateix (*Arnau de Vilanova: guia bibliogràfica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1994, 67) advertia que la llista d'obres i manuscrits que a continuació publicava era provisional i «que seria extremadament beneficiós per als estudis arnaldians refer i contrastar positivament, 'in situ', tot aquest conjunt d'informacions. Ben segur que un estudi d'aquest estil aportaria remarcables sorpreses, positives i negatives».

Les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOThO)» comencen d'omplir un buit en la cultura catalana. Esperem que els seus resultats siguin tan bons com els de la seva col·lecció germana, les «Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (AVOMO)». Benvinguda sigui, doncs, aquesta magnífica edició. I benvingudes siguin, també, les «Arnaldi de Villano-

va Opera Theologica Omnia» i el «Corpus Scriptorum Cataloniae». Només ens resta felicitar Josep Perarnau i desitjar un futur ben fructífer a aquestes col·leccions que ara comencen de caminar.

Jaume Mensa Valls

Pascale BARTHÉLEMY, *La Sedacina ou l'Œuvre au crible, L'alchimie de Guillaume Sedacer, carme catalan de la fin du XIVe siècle, I : Études et outils ; II : Sedacina (édition critique et traduction), suivie du Liber alterquinus*, Paris : SÉHA, Milan : Archè, 2002 (*Textes et Travaux de Chrysopœia*, 8), 388 i 484 pp.

L'alchimie est avant tout un phénomène historique. Ainsi, au début de son histoire en Occident, l'alchimie du Moyen-Âge est marquée d'une part, par l'introduction de l'alchimie proprement dite à travers l'adaptation en latin de textes originellement écrits en arabe; d'autre part, à partir de la fin du XIIIe siècle, apparaissent des œuvres se dégageant de leurs modèles arabes, le plus célèbre (et le mieux étudié) de ces traités demeurant la *Summa perfectionis magisterii* du pseudo-Geber (le franciscain Paul de Tarente) exposant une théorie alchimique fondée sur le mercure, à l'opposé des alchimies précédentes plus intéressées à fournir aux adeptes des recettes à base de matières végétales et animales (herbes, sang, œufs, etc.).

À l'heure où triomphe l'alchimie pseudo-gébérienne, le *Liber alterquinus* et la *Sedacina* de Guillaume Sedacer marquent une pause dans cette crue de textes des XIVe et XVe siècles, tous, à des degrés divers, glosant les théories du pseudo-Geber et de ses épigones. L'œuvre de Sedacer, en effet, constitue un ensemble de pratiques alchimiques héritées des Arabes où interviennent des substances aussi bien minérales que végétales et animales. De là, tout l'intérêt de son travail où se retrouvent des matières «concrètes et identifiables», à la différence des traités pseudo-gébériens plus allusifs quant à la détermination exacte du matériau «œuvré» par les alchimistes. C'est dire si l'édition du *Liber alterquinus* et surtout de la *Sedacina* de Guillaume Sedacer est la bienvenue tant elle apporte un éclairage véritablement novateur sur l'alchimie du Moyen-Âge latin.

L'édition, due à Pascale Barthélemy, se compose de deux ouvrages. Le premier intitulé *Études et Outils* explore les différents aspects du problème posé par ces deux textes; le second rassemble l'édition de la *Sedacina*, dotée d'un appareil critique et d'une traduction en français moderne augmentée de notes, et celle du *Liber alterquinus*, «un véritable gisement de recettes» livré dans une version manuscrite que corrigent deux autres manuscrits. L'Auteur justifie pleinement cette deuxième édition (même non critique), par le fait que le *Liber alterquinus* constitue une première approche de l'alchimie, reprise, ordonnée et accomplie dans la *Sedacina*.

Dans la première partie de son étude, l'A. nous rappelle qui est Sedacer: un Carme catalan, alchimiste, copiste et compilateur de textes médicaux, passionné de sciences modernes (alchimie évidemment, mais aussi médecine, astronomie, etc.), un protégé de l'infant Jean d'Aragon, «en exil de son ordre» bien que «de manière abstraite et mentale» lié à son état religieux, mort entre le 12 mai et le 13 juin 1382. Puis, une fois campé le personnage de Sedacer dont le nom, signifiant «fabriquant de tamis», annonce le programme même de son alchimie «passant au crible» les sources exploitées pour écrire ses livres; après avoir donné le détail d'une tradition manuscrite, stable pour la *Sedacina*, plus fluctuante pour le *Liber alterquinus*; après avoir comparé, classé et décrit les manuscrits, l'A. tente de montrer comment Sedacer a composé son œuvre, commençant donc par collecter dans le *Liber alterquinus* des recettes et des procédés, puis, les classant dans la *Sedacina* selon un ordre, celui des substances, différent de celui établi dans la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber (selon les opérations) mais s'accordant avec celui du *De aluminibus et salibus* du pseudo-Razi.

L'A. insiste particulièrement sur deux aspects saillants de la *Sedacina* (à savoir «l'œuvre de Sedacer à propos de tout l'art d'alchimie»). Le premier, c'est la manière employée par le Carme catalan pour crypter son texte. Un procédé habituel chez les alchimistes, mais qui, ici, vu la

variété des moyens (lettres inversées, usage de mots étrangers, métaphores, etc.), relève incontestablement le style de ces recettes, parfois recouvertes d'un voile poétique mettant en relief des substances connues. Ainsi, le mercure est qualifié de 'lubricus', le «glissant». L'autre originalité de la *Sedacina* est l'importance accordée au verre par Sedacer pour donner une image de l'œuvre alchimique. S'il est vrai que cela se retrouve dans des textes du corpus alchimique du pseudo-Arnau de Vilanova (le *Novum Lumen*), l'insistance de Sedacer sur le verre «signe et principe» de la pierre philosophale est remarquable à tous points de vue. Par ailleurs, le passage que l'A. consacre à ce sujet lui permet d'affiner son approche du personnage; savoir, un alchimiste issu d'une dynastie d'artisans du tamis, par conséquent formé au criblage dont l'A. repère l'utilisation dans son travail intellectuel mais qu'elle devine aussi dans sa pratique alchimique modelée sur celle des artisans verriers; en somme, un alchimiste praticien ayant foi en la transmutation et dépositaire des secrets d'atelier et d'une tradition ancestrale. Cette partie aurait peut-être gagnée à un élargissement de la problématique, la croisant par exemple avec la littérature des recettes recueillies par des alchimistes voyageurs. Le dernier chapitre de l'introduction s'achève sur la fortune de Sedacer, plutôt limitée.

Dans la deuxième partie du premier livre (*Études et outils*), et afin d'en faciliter la lecture, l'A. a mis un soin tout particulier à établir un glossaire détaillé non seulement des substances et des figures qui les désignent (rex dilaceratus: l'or), mais aussi des ustensiles et de verbes décrivant des opérations. Ce glossaire sera d'une grande utilité pour tous ceux qui travaillent sur le sujet. Même s'il n'est pas une base de données complètement fiables, les substances et les noms (ou les figures) qui les désignent varient parfois d'un auteur à l'autre, il préfigure néanmoins de plus amples travaux lexicographiques sur cette question actuellement laissée en jachère.

Au total, ces éditions de textes alchimiques constituent un travail sérieux, moderne et fort bien conçu (entrées multiples, glossaire, index) facilitant l'accès à l'œuvre.

Antoine Calvet

Ramon RIAL I CARBONELL, *L'ensenyament superior a la Catalunya Central entre els segles XVII i XIX. De la universitat literaria de Vic (1599-1717) al Seminari Conciliar de Vic (1749-1868)* (Col·lectània Sant Pacià, 71), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 2003, 491 pp.

Els lectors de l'«Arxiu de Textos Catalans Antics» estan acostumats a trobar en aquestes pàgines notícies i ressenyes de llibres que aporten elements substancials per a entendre una època històrica, un context o bé un document molt precís. El llibre que ofereix Ramon Rial és un d'aquests treballs necessaris i en molt bona part pioner. Coneixíem el treball, encara avui imprescindible, de Mn. Josep Gudiol, *L'Universitat literaria de Vic. Notes per una monografia*, publicat per la Tipografia Balmesiana de Vic en 1924 (del qual només se'n tiraren trenta-tres exemplars). Vuitanta anys després, aquell llibre segueix essent fonamental per apropar-se a la complexa realitat de la Universitat Literària de Vic. Ramon Rial parteix de les aportacions de Mn. Gudiol i les amplia. Però per sobre d'aquest valor, hem de destacar que l'autor ubica tota la problemàtica local d'aquesta universitat en el context català i europeu. És per aquest motiu que s'interessa per la *situació de l'educació universitària a Europa a l'inici de l'edat moderna* (19-27), per les *pautes generals del marc educatiu europeu* (27-31) i per l'*estat de les universitats catalanes en els segles XVI i XVII* (31-46). En aquest últim apartat ressenya totes les universitats catalanes que existien abans que fossin abolides per Felip V.

Potser no tothom recorda que, sense comptar-hi Perpinyà, aleshores ja sota domini francès, en el moment en què Cervera va substituir les nostres universitats, el mapa acadèmic del Principat de Catalunya era format per l'Estudi General de Lleida (1297), per l'Estudi General de Barcelona (1450), per l'Estudi General de Girona (1446), per la Universitat de Tarragona (1574), per la Universitat Literària de Vic (1599), per la Universitat de Tortosa (1600) i per la Universitat Literària de Solsona (1620). Si a tot aquest panorama hi afegim la important labor

educativa que realitzaven els Seminaris (Ramon Rial dedica un apartat a parlar de *La implantació de seminaris a la monarquia hispànica*) podríem dir que a Catalunya l'oferta educativa no era inferior a la de la resta de l'estat o bé algun altre país europeu.

Una altra cosa seria parlar dels continguts que s'hi impartien i comparar-los amb els de les altres universitats europees. Entrar en el tema sobrepassa, en escriure, el motiu d'aquest comentari i, d'altra banda, el llibre de Ramon Rial no té aquest objectiu. Amb tot i això l'autor és prou clar quan afirma que: «al llarg dels anys de vida universitària (1599-1717) es denota un estancament en l'organització, que fa que qualitativament la institució no avanci ni progressi d'una manera important. Això provocarà, naturalment, que la Universitat resti allunyada dels moviments renovadors que en d'altres països d'Europa conduïren a la Revolució Científica» (311). L'autor ens ensenya que aquest estancament es produeix per diversos factors, entre altres, per la manca de població universitària i per la pobresa de recursos econòmics, derivats d'una banda de la falta de matrícules i de l'altra de les escasses rendes que tenia la universitat.

Deia que Rial fa aportacions prou destacades en àmbits poc habituals, nous o bé ubicant la investigació en un just context. És en aquest sentit que cal destacar el treball que realitza l'autor a l'entorn de la naturalesa dels estatuts i de la seva redacció (60-119), on analitza i compara l'articulat legal de la Universitat Literària de Vic amb la de Barcelona, amb comentaris de la de Solsona, la de Girona, la de Lleida, i la de Valladolid. La conclusió que ens formula Ramon Rial és que «Podem dir que els estatuts de les diferents universitats de Catalunya tenen un origen clar en el segle XIV i que no variaran gaire des d'aquest segle fins que les universitats seran extingides» (81). Una tesi així, que ens mostra un immobilisme de quatre-cents anys en l'articulat jurídic de les institucions, ajuda a entendre molt bé alguns aspectes de la conclusió anterior: aquell fre que l'estament acadèmic espanyol, en general, posa a la nova ciència i als nous paradigmes filosòfics europeus. Mentre en terres de la vella Europa s'està revolucionant el pensament i la visió del cosmos, Catalunya i, d'una manera encara més contundent Castella, es debat en la lluita d'escoles. Aquest fet es pot veure reflectit en l'estudi de Ramon Rial quan ens presenta la repartició minuciosa de les càtedres de la Universitat Literària de Vic en una perfecta alternança entre mestres dominicans i mestres carmelitans. No oblidem que tots dos ordes tenien per text insígnia la *Summa* de Sant Tomàs. A més del repartiment del poder, l'alternança correspon, goso indicar, a un equilibri de 'lectures' i de doctrina: es basculava entre el rigorisme i el jansenisme. D'altra banda, ni els Franciscans —amb la seva subtil lectura escotista— o els Jesuïtes —amb l'acurada lectura Suarista— no tindran mai, en aquesta institució vigatana, un bon predicament. Cal apuntar que poc més tard, a Cervera, els Jesuïtes faran els primers passos per introduir la nova física que trencarà definitivament amb el model aristotèlic-tomista. La visió del cosmos formulada per Aristòtil uns 300 anys abans de Crist, és matisada per l'escolàstica medieval i podem dir que té una vida d'uns 2.000 anys. Acadèmicament parlant, aquesta concepció ja es morta a segle XVII per la intervenció de Descartes, i especialment per les aportacions de Galileu i Kepler. Però tardarà molt en arribar a casa nostra. Cent anys més tard, ja en el XVIII els pares Mateu Aymerich i Tomàs Cerdà, de la Companyia de Jesús, seran els introductors de la nova física a la Universitat de Cervera. Ells són els màxims representants del nou pensament. Si repassem els llibres d'apunts que els estudiants de la Universitat Literària de Vic i del Seminari Conciliar copiaven a classe ens adonem que el que explicaven els professors encara era la visió aristotèlic-tomista. Els llibres d'apunts de física dels estudiants del segle XVIII i XIX —fins a l'època del rector Puigllat i algun de posterior—, mostren com no entren les idees renovadores.

Una dada més ens mostrarà la voluntat de defensar el model vell fins i tot contra les disposicions legals. Em refereixo a la polèmica que es dona a l'entorn de les *Institutiones Philosophicae*, el llibre de Fèlix Amat, que Ramon Rial ens presenta com un llibre de text utilitzat al Seminari de Vic. Aquest llibre escrit a mitjans del s. XVIII a instàncies del bisbe de Barcelona per ser útil als estudiants del seu seminari, defensa una posició clarament heliocèntrica, tot explicant el moviment dels cossos celestes per la intervenció divina. El llibre de Fèlix Amat és adoptat com a llibre de text pel Seminari de Vic en 1796, amb el bisbe Strauch, i per bé que el bisbe Corcuera dona l'ordre de retirar-lo en 1831, el llibre segueix vigent a les aules. Cor-

cuera el prohibeix perquè ha rebut un ofici de la Universitat de Cervera que amenaça de no reconèixer els cursos de filosofia que siguin impartits amb el llibre d'Amat. Però el llibre se seguí utilitzant. Quan el Seminari de Vic va decidir de crear una escola privada (molt ben explicada en el llibre de Ramon Rial, 266-288) per fer front a les noves disposicions del govern, Marià Puigllat, aleshores secretari del Seminari, s'entrevistà (1844) amb el catedràtic de la Universitat de Barcelona, el Dr. Safont. Aquest li va fer saber que necessàriament s'havia de deixar el llibre d'Amat. El text oficial eren les *Institutionum elementarium philosophicae* d'Andrés de Guevara. Aquest text ja havia estat fixat pel Pla Calomarde (1824), en el seu article 34. El seminari de Vic l'havia obviat durant vint anys! El llibre de Guevara iniciava l'estudiant en els nous models d'explicació geocèntrica de l'univers.

Una de les particularitats més grans del llibre de Ramon Rial és que traça i mostra una línia de continuïtat entre les dues grans institucions d'ensenyament que ha tingut la ciutat de Vic en la Catalunya moderna i en els inicis de l'edat contemporània. Són unes institucions rellevants que marquen allò que podem anomenar, avui, el fil de la història de l'ensenyament superior a Vic. D'una banda és la Universitat Literària i l'altra el Seminari Conciliar. Precisament per mostrar aquesta línia de continuïtat de les dues institucions vigatanes l'autor ha de fer-ne una presentació i unes anàlisis globals. Aquesta presentació defuig, com és obvi, les particularitats que no són significatives. Reserva l'apèndix a una selecció de documents ben interessants per arribar a comprendre la vida institucional i acadèmica tant de la Universitat Literària com del Seminari. Amb això vull dir que Ramon Rial deixa voluntàriament complexes anàlisis econòmiques (que són possibles si es treballa els minuciosos llibres de comptes del temps del rector Puigllat i que es guarden a l'arxiu del Seminari de Vic (el document 15 de l'apèndix n'és una mostra). També podrien fer-se complexes anàlisis d'altres aspectes. Però, com dic, l'objectiu és donar un fil de continuïtat i mostrar de forma sinòptica i precisa la totalitat de cada institució. És aquí on es pot veure l'interès de l'obra per donar una mostra de tots els aspectes històrics (a més dels temes ja comentats, s'estudia el tipus de càrrecs acadèmics, el calendari, els horaris, el vestit, l'alimentació, els plans d'estudi, la llengua, la quantitat d'alumnes, les publicacions fetes i relacionades amb el Seminari...). A més de certa continuïtat acadèmica, de servei bàsic en l'educació de la població i de preparació pels estudis superiors, les dues institucions guarden fidelitat a la doctrina de Sant Tomàs

D'altra banda, la Universitat Literària de Vic i el Seminari Conciliar també concorden en el fort caràcter religiós. Certament que l'època determina aquesta característica a la Universitat, però més enllà d'això s'hi ha de veure la influència que hi exercí la figura del bisbe (que n'era el canceller), el Capítol de canonges (un d'ells n'era el rector) i els ordes religiosos a través de les diferents càtedres de què disposaven. La Universitat respondrà al model que defineix el Concili de Trento i en un repartiment de poders que li permetran subsistir. De manera equilibrada, tant hi haurà les aportacions del govern municipal com el control de l'Església. Per a Ramon Rial, aquest fet explica per què no fructificaren els repetits intents de crear un seminari a la ciutat de Vic, atès que la Universitat ja preparava els futurs clergues. També el Seminari estava sota els designis de Trento, i s'hi seguia sentint durant tot el segle XIX. La funció principal d'aquesta institució és doble: la primera i fonamental és la preparació dels vocacionats al sacerdoti, i la segona, secundària i alhora molt important pels efectes sobre la ciutat, és la funció de suplència de l'activitat formadora. Vic es trobava molt lluny dels centres educatius (Barcelona i Cervera), i és per això que, desapareguda la Universitat Literària, el Seminari Conciliar ocupà el seu espai. En aquest sentit, Rial escriu: «...des d'un punt de vista material —o gairebé simbòlic—, el Seminari és hereu de l'antiga campana de la Universitat. Des del punt de vista dels ensenyaments impartits, el Seminari Conciliar recollirà exactament els mateixos ensenyaments primaris —gramàtica—, secundaris —filosofia— i superiors —teologia— que ja havia impartit la Universitat» (313).

El seminari, però, lliga els dos aspectes que esmentem (formació i suplència). El fet d'educar el gros de la població, li permet de seleccionar els més aptes per als estudis. És una manera de tenir bons i preparats sacerdots. Amb les dades que aporta l'autor, es dedueix que en els moments àlgids del Seminari de Vic, una quarta part dels seus estudiants seguien els

cursos de teologia. Però, ¿quants d'aquests teòlegs (uns 300 des de meitat a finals del XIX) s'ordenaven? ¿Eren suficients per les necessitats del bisbat? Un treball molt interessant, que a partir de l'estudi de Rial es podria iniciar, és el de comparar les dades d'estudiants amb el nombre total d'ordenats a partir dels expedients d'ordenació. Amb tot, en les àgils pàgines del treball de Ramon Rial es veu com el seminari busca els alumnes brillants per promocionar-los. Una forma eren les *beques franques* i les *mitges beques*. Però encara són més reveladors els casos particulars com els del Rector Marià Puigllat o bé del que serà bisbe de Sogorb i amic del Pare Claret, el bisbe Francesc d'Assís Aguilar. El seminari de Vic li pagà la carrera de ciències naturals a la Universitat de Barcelona, l'estada a la ciutat comtal i el vestit, a canvi de retornar al Seminari com a professor. Aquesta fórmula, o molt similar, el Seminari la va aplicar fins ben entrat el segle XX.

Parlar del Seminari de Vic implica també parlar del moviment cultural de la renaixença i del catalanisme que es produí a Vic al segle XIX. L'estudiant de Vic ha acabat essent una icona simbòlica de la cultura produïda a Vic per la societat i per l'església d'aquella època. Ha estat un símbol que ha esdevingut popular més enllà del bisbat i que mostra la manera de fer i de viure no només d'una classe determinada —els estudiants— sinó també de la societat que els feia possible. Quan Vic tenia poc més de 10.000 habitants el Seminari tenia 1.000 estudiants externs. Els homes destacats que passaren per les seves aules són prou evidents, com ara Jaume Balmes, Jacint Verdaguer, Antoni Maria Claret, Jaume Collell... Ells són la mostra d'un treball pertinaç en la formació potent d'unes generacions que construïren una nova Catalunya.

Val la pena observar que Ramon Rial utilitza l'expressió Catalunya central —com ja ho havia fet anteriorment Valentí Gírbau en el seu llibre *Església i societat a la Catalunya central. El bisbat de Vic en l'època del bisbe Veyan*, 1999— en un sentit ampli per designar el conjunt de comarques i territoris que van tenir la ciutat de Vic per referència. Sota aquest epígraf s'hi engloba, entre d'altres, la comarca d'Osona, bona part del Ripollès, el Bages, el Vallès oriental, l'Anoia i sectors de la Selva. De fet, es fa servir com una mena de sinònim del terme 'bisbat de Vic', reconeixent així que l'existència de la seu episcopal explica en gran manera el lideratge de la ciutat a la Catalunya central. No sembla pas una 'etiqueta' mal aplicada quan s'observa que Vic, ja sigui en temps de la Universitat Literària o bé en temps del Seminari Conciliar, actua com un nucli d'atracció educativa per a la zona indicada (el potencial demogràfic d'aquests territoris ha estat estimat per Valentí Gírbau en unes 120.000 persones).

De les riques anàlisis i conclusions del llibre de Ramon Rial queda ben clar que «val la pena mirar la Universitat Literària de Vic i el Seminari de Vic com les dues institucions que en el transcurs de tres-cents anys (1599-1868) acaben donant una certa coherència al conjunt de l'ensenyament a la ciutat i al Bisbat de Vic, sense produir-se en la pràctica quotidiana els talls que les perioditzacions de les etapes de la història sovint han marcat» (315).

Els bons llibres aporten idees clares i innovadores.

Ignasi Roviró Alemany

Diccionari d'antroponímia catalana. Volum de mostra, coordinat per Antoni M. BADIA I MARGARIT (Biblioteca de Dialectologia i Sociolingüística, IX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 198 pp.

Tal com en el pròleg explica el coordinador de l'obra, prof. Badia i Margarit, el llibre que tenim a les mans és una mostra d'allò que ha d'ésser un extens diccionari d'antroponims catalans, basat en documentació que es remunta als orígens de la llengua i aprofita els estudis encaminats a preparar un diccionari de llinatges romànics.

El projecte arrencava el 1987, quan el prof. Dieter Kremer, de la Universitat de Trèveris (Trier), convocà un col·loqui amb el propòsit de fixar les bases per a elaborar el *Patronymica Romanica* (abreujada en *PatRom*). En aquell col·loqui especialistes en onomàstica i disciplines afins canviaren impressions sobre els objectius i els mètodes, els fons documentals històrics que

caldria buidar, els censos moderns de la població, la natura i el nombre dels mots que constituïen la nomenclatura del diccionari, els criteris per a redactar-ne els articles, etc.

De moment, doncs, disposem d'aquest volum de mostra, que ja ens permet de conèixer l'estructura formal dels articles i la selecció de la nomenclatura. Un precedent remarcable i meritori de l'obra que ara ressenyem és el de Francesc de Borja Moll, *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears). Assaig de divulgació lingüística* (primera edició de 1959 i segona edició, refosa i ampliada, de 1982), si bé la gran diferència entre ambdues obres és que aquest *Diccionari d'antropònimia catalana* documenta àmpliament cada nom amb moltíssimes referències sobretot antigues, procedents de les diverses àrees del domini lingüístic català. La feina de buidatge d'obres de referència ha estat realment gran.

L'estructura formal dels articles que componen el diccionari és la següent: primer que tot hi ha un lema, que correspon a un cognom català en la forma simple (en el cas que no existeixi aquesta forma, s'opta per la derivada més freqüent en el corpus de cognoms contemporanis); tot seguit ve un comentari general que resumeix el contingut de l'article, amb explicacions sobre l'etimologia i l'origen dels cognoms tractats (hi són explicitades les bases lèxiques, les primeres datacions, les motivacions, la distribució actual i altres dades pertinents); clou el comentari inicial la bibliografia, en la qual són sempre esmentades tres obres: la ja citada de F. de B. Moll, el *Diccionari català-valencià-balear* i la d'Enric Moreu-Rey, *Renoms, motius, malnoms i noms de casa*; a continuació, desenvolupant l'article, és indicat cada un dels diferents lemes morfològics (forma simple, derivat, compost, forma amb proposició, amb article, etc.); segueix la documentació històrica, distribuïda per subdominis (Catalunya, País Valencià i Illes Balears), se citen els cognoms contemporanis per ordre decreixent de freqüència (per exemple, Bastardas, Bastardes, Bestardes) i els renoms contemporanis; finalment, precedides per una sageta, hi ha les remissions a d'altres articles de diccionari i, si s'escau, algun mapa amb cognoms contemporanis, documentació històrica, topònims o isoglosses que il·lustren algun dels fenòmens comentats en l'article.

L'obra es completa amb una taula de formes antropòniques (amb totes les formes que apareixen dins els articles del diccionari, alfabèticament ordenades pel sistema discontinu amb partícules, és a dir, mot a mot) i amb la bibliografia (primer la de fonts, després la de referència i, encara, la llista cronològica de fonts, que va de l'any 780 al 1931, i la de sigles de les fonts).

La mostra no pot fer més bona impressió; per això, el crític no pot fer altra cosa que donar l'enhorabona al prof. Badia i Margarit i als seus col·laboradors per aquesta empresa, bo i esperant amb deler el moment en què la present enhorabona inicial s'engrandirà a desdir davant l'obra ja completa i posada a l'abast de tots els interessats.

Carles Riera

Ramon MIRAVALL, *Corpus epigràfic dertosense*, Barcelona, Generalitat de Catalunya 2003, 474 pp.

Fruit de la seva dedicació a l'estudi i informació del passat de Tortosa, l'autor ja fa uns quants anys (era el 1986) havia dedicat al tema el seu *Necròpolis, sepultures i inhumacions a Tortosa*, publicat dins la col·lecció «Dertosa»; i si ara aquell pot semblar un estudi epigràfic menor, incomplet i sense il·lustracions, el *Corpus* que ens ocupa constitueix una obra capdal de l'epigrafia tortosina, ben trenada, arranjada amb mètode, exhaustiva i ricament il·lustrada amb fotografies de les làpides, relleus i paraments estudiats, esdevenint així un referent fonamental per a la història eclesiàstica i civil, l'arqueologia i l'art de la ciutat de l'Ebre.

L'autor ve a omplir un gran buit i a remeiar una mancança ja molt vella i sentida dins el camp de l'epigrafia a les Terres de l'Ebre, un camp que fins ara no havia estat atès amb suficiència i menys encara amb dedicació plena, aplicació minuciosa, tractament metòdic i precisió científica pels anteriors historiadors de la terra, tot i que llur llista sigui un enfilall de noms d'il·lustres tortosins (Miquel Macip, Ramon O'Callaghan, Josep Matamoros, Enric Bayerri) o

d'altres (Jaume Villanueva, Manuel Risco), que, tot i haver utilitzat dades i proporcionat referències epigràfiques, passaren descuradament i amb poca curiositat i atenció davant els monuments epigràfics tortosins, tan abundants i rics.

El *Corpus epigràfic dertosense*, tesi presentada per l'autor per al doctorat en història de l'art, i mereixedora de la màxima qualificació, és el resultat de molts anys de treball ordenat i minuciós pel que fa a la recerca, localització i anàlisi individuada dels dos-cents cinquanta-dos objectes epigràfics estudiats, amb llur identificació, la lectura de les inscripcions —no sempre fàcil atesa la situació i l'estat deficient dels suports o el grau d'incidència de la llum—, la descripció de les làpides i monuments, llur valoració artística i estilística, i la justificació històrica i biogràfica dels personatges recordats en els textos epigràfics.

El *Corpus* s'enceta amb l'estudi detallat de l'estat de la qüestió i la valoració del treball epigràfic dels Despuig, Martorell, Macip, Cortès, Villanueva, Hübner, O'Callaghan, Abril, Oliver, Galindo, Bayerri i Solé en el moment d'emprendre l'autor el seu feixuc treball. Exposa aixímateix com a accés a l'estudi la confrontació geològicocarqueològica del conjunt epigràfic, revisa els estudis publicats entre el 1968 i el 1972 (Miravall, Beguer, Querol) i justifica el projecte del *Corpus* a partir de l'inventari complet del patrimoni artístic de la ciutat impulsat pel propi Miravall des de la Delegació del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya a les Terres de l'Ebre, que ell dirigia. El *Corpus* és una obra exhaustiva, on trobem inventariades, descrites, analitzades i fotografiades, fins i tot amb detall, les làpides amb llurs inscripcions i d'altres elements artístics, amb particular atenció a les formes artístiques, estilístiques, paleogràfiques i arquitectòniques, també a la policromia dels elements, a la cronologia dels monuments i personatges a qui són dedicats, i, en cas d'ésser coneguts, als autors dels monuments epigràfics estudiats i a les pedreres d'extracció de les làpides.

El mètode emprat, clar, ordenat i complet, encaixa cada monument epigràfic en nou paràmetres: a) funció de la inscripció; b) lloc de conservació; c) suport i dimensions; d) transcripció; e) traducció; f) observacions paleogràfiques; g) observacions lingüístiques; h) fonts (bibliques, litúrgiques, profanes) i fórmules; i) comentari històric i datació. El *Corpus* presenta sota aquests criteris metodològics els dos-cents cinquanta-dos objectes estudiats en ordre cronològic, des de la làpida àrab de la fundació de les drassanes de 'Madina Tortuxa' (994-995) fins a la llosa sepulcral del bisbe Manuel Moll (1968).

L'obra és completada per dos índexs, un de cronològic i l'altre onomàstic i temàtic, i l'inventari epigràfic del Patrimoni de la Generalitat de Catalunya a Tortosa. Inclou les làpides existents a la ciutat de Tortosa, inclosos els seus raval: làpides i inscripcions àrabs (ss. X-XIII), cristianes medievals de la Seu, del claustre de la Seu, del castell, de monestirs, ermites, fonts, i portals de la ciutat (ss. XII-XV), cristianes renaixentistes de la Seu, claustre, castell i casa de la Ciutat, reials col·legis i església i convent de Sant Domènec (s. XVI) i cristianes modernes de la Seu, Capella de la Cinta, castell, hospital de la Ciutat, palau Oliver de Boteller, església de Sant Blai, casa dels Jesuïtes i portals de la Ciutat. (ss. XVII-XX).

No afecta en res a la valoració del gran 'opus' del dr. Miravall algun petit retret que podríem fer-li pel que fa a una insuficient atenció als arxius fotogràfics anteriors al juliol del 1936, que li haurien facilitat la identificació de figures esculpides o la més fàcil i completa transcripció d'algunes inscripcions malmeses en moment posterior a la data esmentada. És el cas, per exemple, de les figures escapçades de l'àngel Gabriel i de la Verge Maria en la lauda de Ramon de Paholac (1332), que l'autor no identifica i que hauria pogut identificar gràcies a la fotografia on apareixen completes, feta per mossèn Eduard Solé abans del 1936.

Repeteix que qualque petit detall no minva la gran vàlua del *Corpus epigràfic dertosense* en el seu conjunt, pel qual l'autor mereix tot el més sincer agraïment i enhorabona.

Josep Alanyà i Roig